

Mellom sju fjell og sju hav

Utvandring fra Bergen til Amsterdam 1661-1720

Aslak Kittelsen

Masteroppgave ved IAKH

UNIVERSITETET I OSLO

15. november 2013

© Aslak Kittelsen

2013

Mellom sju fjell og sju hav: Utvandring fra Bergen til Amsterdam 1661-1720

Aslak Kittelsen

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Forsideillustrasjon: «Het stadhuis op de Dam te Amsterdam» av Gerrit Adriaensz. Berckheyde, 1693.

Forord

Vandring har alltid fascinert meg. Hva er det som får mennesker til å bryte opp fra hjemmet sitt og reise til et annet sted? Ikke minst gjaldt dette de mange vandringene som fant sted i tidlig nytid, og da jeg en gang for mange år siden fikk vite at vanlige nordmenn brøt opp hjemmefra og reiste til Nederland i disse hundreårene var jeg solgt. Dette måtte jeg finne mer ut om! Det har til sjuende og sist brakt meg hit.

Knapt noe menneske ville klart å skrive ei avhandling som dette alene, og det gjelder også meg. Mange mennesker har hjulpet meg i prosessen. Først og fremst vil jeg takke veilederen min, professor Øystein Rian. Hans vidtfavnende kunnskap om tidlig nytid, kritiske blikk for unøyaktigheter – faglige som språklige – og oppmuntrende holdning har vært avgjørende for at denne oppgava har blitt til.

Dernest vil jeg også rette en stor takk til professor emerita Sølvi Sogner. Hun har med største velvilje hjulpet meg med nyttige diskusjoner og fornuftige innspill, og ikke minst ved å generøst dele kilder hun har funnet med meg. Dette arbeidet står i dyp gjeld til henne.

Takk også til kolleger og gjesteforskere ved Norsk lokalhistorisk institutt. Faglige diskusjoner i lunsjen og faglige utfordringer på verdensveven har vært ei kjærkommen avveksling i medvind, og et kjærkomment avbrekk i motvind.

Ikke minst vil jeg takke alle gode venner, bekjente, studiekamerater, *Fortid*-kolleger og familiemedlemmer som har vært med meg gjennom prosessen, i medgang og motgang. Takk for at dere er de dere er! En særlig takk til Carl Martin Rosenberg, Miriam Finset Ingvaldsen og Erik Tobias Taube for grundig og kritisk gjennomlesing av verket.

Endelig vil jeg si at jeg er ene og alene ansvarlig for det arbeidet som her foreligger, og det er et ansvar jeg bærer med den største glede.

Blindern, november 2013

Aslak Kittelsen

Innholdsfortegnelse

Kapittel 1 – Innledning og bakgrunn.....	1
I – Europa anno 1660	1
II – Nederland og Nord-Europa	1
III – Tidligere forskning om norsk utvandring til Nederland.....	2
IV – Problemstilling	4
Kapittel 2 – Kilder.....	7
I – Lysningsregistrene	7
II – Kommunikantbøker	9
III – Skipssoldbøker	10
IV – Vielsesbøker fra den lutherske kirka.....	11
V – Andre kilder, nederlandske og norske	12
Kapittel 3 – Modell, metode og avgrensning	15
I – Sølvi Sogners modell for oversjøiske innvandrersamfunn	15
II – Metode for lenking av demografiske kilder	16
III – Metode for anslag av antall utvandrere	18
IV – Begrunnelse av valget av perioden 1661-1720.....	19
V – Begrunnelse av valget av Bergen	20
Kapittel 4 – Brudfolk og kommunikanter: Resultat av lenking	23
I – Lenking	23
II – Resultat av lenkinga.....	24
III – Resultat: Innsnevring til 1671-1720.....	27
IV – Problemer med resultatene.....	30
V – Nuptialitet.....	31
VI – Sammenlikning med Sogners studier av Rogaland og Vest-Agder.....	32
VII – Konklusjon.....	36
Kapittel 5 – Asiafarer, ektemann og kommunikant?.....	37
I – Lenking	37
II – Antall bergensere 1661-1720 i de tre kildegruppene.....	38
III – Resultat av lenkinga	39
IV – Asiafarere med månedsbrev	42
V – Innvandrere til Amsterdam?	46
VI – Konklusjon	48

Kapittel 6 – Lojale lutheranere?	51
I – Overblikk	51
II – Lutherske vielser 1691-1700	52
III – Geografisk fordeling av ektefellene: brudene	55
IV – Geografisk fordeling av ektefellene: brudgommene.....	57
V – Bergensmennenes amsterdambruder	60
VI – Nordmenns forhold til lutherdommen.....	61
VII – Nordmenn i andre kirkesamfunn?	65
VIII – Konklusjon	67
Kapittel 7 – Antall utvandrere fra Bergen 1661-1720.....	69
I – Antall kvinner i lysningsregistre og kommunikantbøker 1661-1720	69
II – Antall menn i lysningsregistre og kommunikantbøker 1661-1720	71
III – Antall menn 1681-1720 i alle kilder	74
IV – Antall menn 1681-1720: <i>West-Indische Compagnie</i>	78
V – Vurdering av anslag og kjønnsproporsjoner	81
VI – Befolkningsutviklinga i Bergen 1645-1720.....	82
VII – Vurdering.....	84
VIII – Konklusjon	85
Kapittel 8 – Konklusjon	87
Kildeliste	91
Annet	91
Sekundærlitteratur	92
Vedlegg til kapittel 3	95
Vedlegg til kapittel 4.....	99
Vedlegg til kapittel 5	102
Vedlegg til kapittel 6.....	104

Liste over figurer

Figur 1: Venn-diagram over kvinnelige kommunikanter (K) og bruder (L) i perioden 1661-1720.....	24
Figur 2: Venn-diagram over mannlige kommunikanter (K) og brudgommer (L) i perioden 1661-1720.....	26
Figur 3: Verdier for periodene 1661-1720 og 1671-1720.....	28
Figur 4: Lysninger og lutherske vielser 1691-1700 – kvinner.....	53
Figur 5: Lysninger og lutherske vielser 1691-1700 – menn.....	54
Figur 6: Venn-diagram over kvinnelige kommunikanter (K) og bruder (L) i perioden 1661-1720, samt anslått totalt antall (U) med antall udokumenterte personer ($U \setminus K \cup L$).....	70
Figur 7: Venn-diagram over mannlige kommunikanter (K) og brudgommer (L) i perioden 1661-1720, samt anslått totalt antall (U) med antall udokumenterte personer ($U \setminus K \cup L$).	72
Figur 8: Venn-diagram med overlapp mellom skipssoldbøker, kommunikantbøker og lysningsregistre 1681-1720.....	75
Figur 9: Venn-diagram med anslag over totalt antall bergensmenn 1681-1720.....	77
Figur 10: Venn-diagram med anslag over totalt antall bergensmenn 1681-1720.....	80

Kapittel 1 – Innledning og bakgrunn

I – Europa anno 1660

Tida rundt 1660 var et vendepunkt for Europa. Fredsslutningen i Westfalen tolv år tidligere hadde satt punktum for Trettiårskrigen, og det var rundt 1660 at de siste etterdønningene av denne krigen tok slutt. Dette gjaldt blant annet krigen mellom Frankrike og Spania, og kolonikrigen mellom Nederland og Portugal. I Norden satte freden i København punktum for to ødeleggende kriger der Sverige truet med å utslette Oldenborgmonarkiet. Freden i 1660 stadfestet maktbalansen mellom de to skandinaviske rikene, og beredte grunnen for at Fredrik III kunne etablere eneveldet i Danmark. I Europa begynte dessuten nye tanker å gjøre seg gjeldende. Religion ble mindre aktuelt som *casus belli*, og et nytt, mer rasjonelt verdensbilde bredte om seg. Dermed tok også trolldomsprosessene gradvis slutt, «heksene» ble ikke lenger sett på som farlige.

Det hersket med andre ord en stabilitet i Europa som europeerne neppe hadde sett maken til på et par generasjoner. Samtidig markerte denne tida et vendepunkt i maktbalansen: Frankrike hadde kommet styrket ut av Trettiårskrigen, og i 1661 ble Louis XIV konge ikke bare i navnet, men også i gavnet. Han skulle sitte til 1715, og i hans regjeringstid førte Frankrike ikke mindre enn fire store kriger for å utvide territoriet sitt.¹

Et av de landene som kjempet mot Frankrike i alle disse krigene, var Nederland. I 1660 var Nederland stadig et verdensøkonomisk sentrum, og ledende i Europa på mange felt. Noen av disse var handel, både oversjøisk og europeisk, nye organisasjonsformer som børs og aksjeselskap, og ny teknologi innen blant annet sjøfart. Tidlig på 1700-tallet tok Storbritannia over Nederlands ledende økonomiske rolle, men det var ikke før ved slutten av dette hundreåret at britene gikk forbi nederlenderne i levestandard.²

II – Nederland og Nord-Europa

Den økonomiske virksomheta som fant sted i Nederland fikk naturligvis ringvirkninger i nabolandene, og særlig i de mindre utviklede landene mot nord og øst. Senteret Nederland hadde sin periferi i områdene rundt Nordsjøen og Østersjøen. I disse områdene hentet

---

¹ Devolusjonskrigen, 1667-1668; Den fransk-nederlandske krigen, 1672-1678; Den pfalziske arvefølgekrigen (1688-1697, også kjent som Niårskrigen); og Den spanske arvefølgekrigen (1701-1713).

² Sølvi Sogner, *Ung i Europa. Norsk ungdom over Nordsjøen til Nederland i tidlig nytid*, side 109.

nederlenderne mye av de råvarene de trengte, framfor alt tømmer. I de samme områdene slo nederlandske handelsmenn og eksperter seg ned. Ikke minst engasjerte nederlenderne seg maktpolitisk: Det var hovedsakelig nederlandsk hjelp som gjorde at maktbalansen i Norden ble opprettholdt i 1660.³

I kjølvannet av handelen og den andre virksomheta fulgte ei stor innvandring til Nederland, framfor alt fra Nordsjøområdet. Mange av de som innvandret, flyktet fra religiøs forfølgelse. Disse omfattet blant annet kalvinister fra det nåværende Belgia og fra Frankrike (hugenottene), og portugisiske jøder. Innvandrerne fra Nordsjø- og Østersjøområdet kom derimot hovedsakelig av økonomiske grunner, og de var flere i tallet.⁴ Særlig Amsterdam mottok mange innvandrere nettopp herfra. Ett område som var tungt representert sammenliknet med folketallet, var Norge.

Hvem var så disse innvandrerne fra Norge? Vi vet foreløpig mindre enn vi skulle ønske vi visste om disse norske kystboerne som reiste ut til Nederland på 1600- og 1700-tallet, men vi vet at de i all hovedsak var ganske unge – de aller fleste var i tjueåra, at de kom fra alle sosiale lag, og at begge kjønn var representert. Vi vet at de fleste av dem kom fra Vest-Agder, Bergen og Oslofjord-området, og at de endte opp som sjøfarere eller tjenestejenter, hovedsakelig i Amsterdam, Hoorn og Middelburg.⁵ Visse andre byer kan oppvise et antall nordmenn i stedeagne kilder, men disse tre, framfor alt Amsterdam, var de aller viktigste for de unge nordmennene.

III – Tidligere forskning om norsk utvandring til Nederland

Det vesle vi vet om nordmennene i Nederland er stort sett funnet ut av en liten gruppe historikere. Det meste av litteratur i fagfeltet er av relativt ny dato, med to unntak. Det første er Ludvig Daaes *Nordmænds Udvandringer til Holland og England i nyere Tid* av 1880, som blant mye annet er en nedtegnelse av muntlige beretninger om hollandsfarere. I 1916 publiserte så den norsk-amerikanske kirkehistorikeren John O. Evjen sin *Scandinavian Immigrants in New York, 1630-1674*. Denne inneholder små biografier over mer enn 50 enkelte nordmenn i Nieuw Amsterdam.

---

³ Aslak Kittelsen, «Makt og politikk i hollendertida: Nederland og Skandinavia på 1600-tallet», i *Fortid* 2/2013.

⁴ Erika Kuijpers *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam*, side 15-20. Se også Aslak Kittelsen, «Amsterdam som innvandrersby på 1600-tallet», i *Fortid* 2/2012.

⁵ Oddleif Hodne, *Fra Agder til Amsterdam: en studie av norsk emigrasjon til Nederland i tiden ca. 1625-1800*. Se side 18-22 for mottakerbyer, side 44-48 for herkomstområder.

Nærmere vår egen tid er Oddleif Hodnes *Fra Agder til Amsterdam* av 1976 viktig, da det er den første norske undersøkelsen som bruker kilder fra Stadsarchief Amsterdam, nemlig fra lysningsregistrene og kommunikantbøkene (Se kapittel 2). Dette er de to kildene som er hovedgrunnlaget for mye av det vi vet om utvandringa i dag. Undersøkelsen dekker perioden 1625-1800. Videre er Sølvi Sogner viktig, hun skrev i 1994 undersøkelsen *Ung i Europa*. I denne gikk hun dypere inn på individnivå, hovedsakelig konsentrert om Stavanger Amt i perioden 1700-1725. Meg bekjent var hun den første til å forsøke å lenke navn mellom kilder, og forsøke å si noe om forholdet mellom kildene. Sogner har siden publisert mange artikler om temaet, og ga i 2012 ut boka «*Og skuta lå i Amsterdam ...*», der hun tar for seg det norske innvandrersamfunnet i Amsterdam fra 1621 til 1720.

Relativt nylig kom også Kariin Sundsbaks avhandling *Life-experiences, social mobility and integration: the migration of Norwegian women to Amsterdam and Hoorn, 1600-1750*. Denne ble første gang publisert i 2010, men har over lengre tid vært utilgjengelig. Jeg har derfor dessverre ikke kunnet ta denne til følge på den måten jeg har ønsket. I tillegg til mye annet inneholder Sundsbaks avhandling også en studie av kvinner fra Bergen som minner mye om min, og det ville vært naturlig å sammenlikne min studie med hennes.⁶

Avhandlinger finnes også om enkelte sider ved utvandringa: Oddleif Lian skrev i sin *Tilbakegang og stillstand* av 1991 om befolkningsutviklinga i Lyngdal i Vest-Agder. Der peker han på utvandring som en viktig årsak til at bygdas folketall sto omtrent stille mellom 1660 og 1800. Jorunn Olsen i sin *Nordmenn i hollandsk tjeneste 1600-1800* av 1999, og Sindre W. Aarsbog i sin *Med Mars og Merkur* av 2003 skriver om norske sjøfarere i det *Verenigde Oostindische Compagnie*, eller VOC. Endelig har et par nederlandske historikere skrevet avhandlinger om innvandring til Nederland og Amsterdam, der de berører de norske innvanderne både direkte og indirekte. To eksempler er Jelle van Lottums *Across the North Sea* og Erika Kuijpers' *Migrantenstad*. Sistnevnte er den viktigste her, da den handler om hvordan innvandring preget bysamfunnet i Amsterdam i løpet av 1600-tallet.

Denne litteraturen dekker i stor grad hovedtrekkene i den sosiale sammensetningen av innvanderne til Amsterdam, først og fremst basert på lysningsregistrene. Den inneholder gode drøftinger av årsakene til utvandringa, og overveielser om det er *push*-faktorer eller *pull*-

---

⁶ Sundsbak, *Life-experiences, social mobility and integration: the migration of Norwegian women to Amsterdam and Hoorn, 1600-1750*, side 152-158. Hun lenker på disse sidene navn fra lysningsregistrene og kommunikantbøkene på samme måte som Sogner har gjort, og som jeg gjør her. Studien hennes omfatter kvinner fra Bergen, Kristiansand, Skien og Tønsberg i perioden fra 1663 til 1699.

faktorer som virket kraftigst inn på avgjørelsen om å utvandre.⁷ Litteraturen inneholder dessuten mye informasjon om og en rekke studier av innvandrernes arbeid i Amsterdam og på sjøen, og ikke minst utførlige studier av den norske deltakelsen i *VOC*.

En ting denne litteraturen *ikke* dekker, er forholdet mellom ostindiafarten og utvandringen til Nederland for øvrig. Mange av forfatterne er bevisste på at lysningsregistre ikke nødvendigvis er en representativ kilde til utvandring, men foreløpig har ingen i større utstrekning lenket skipssoldbøkene med andre kilder. Dessuten har få av de norske historikerne forsøkt å anslå et totalt antall utvandrere, hverken fra hele landet eller fra ett enkelt område.

IV – Problemstilling

Min problemstilling med oppgava er følgende: Hva kan nominativ lenking av store demografiske kilder fortelle oss om utvandring til Amsterdam? I denne oppgava angriper jeg dette på flere ulike måter. Med lenking mellom lysningsregistre og kommunikantbøker søker jeg å finne ut noe om henholdsvis nuptialitet blant kirkegjengere og kirkemedlemskap blant brudefolk. Jeg forutsetter at dette kan si noe om nuptialitet og kirkemedlemskap blant bergenske innvandrere allment, men problematiserer det til dels.⁸ Videre bruker jeg lenking mellom skipssoldbøker og de to andre kildene til å vurdere i hvor stor grad ostindiafarere var del av det stedlige norske samfunnet. Alt i alt mener jeg disse framgangsmåtene gir oss et tydeligere inntrykk av utvandringas struktur.

Endelig bruker jeg lenking mellom alle tre til å anslå det totale antallet utvandrere, samt å problematisere hvor representative kildene er i det hele tatt. Det er et mål for denne oppgava å kunne komme til gode anslag over utvandring fra Bergen og omegn. Det at jeg kartlegger flere enkeltpersoner enn det én enkelt person har gjort hittil, gjør at jeg har en mer solid basis for slike anslag.

Ei sentral problemstilling jeg ikke går inn på, er tilbakevandring. Det er umulig å si hvor mange av de bergenske brudefolkene, kirkegjengerne og ostindiafarerne som etter hvert flyttet tilbake. I utgangspunktet er jeg riktignok tilbøyelig til å bruke forekomst i lysningsregistre

---

⁷ *Pull*-faktorer vil si de kreftene som lokker folk til et annet land (for eksempel utsikt til høyere inntekt), mens *push*-faktorer er de kreftene som driver dem hjemmefra (for eksempel krig eller hungersnød).

⁸ Nuptialitet betegner her hvor mange som gifter seg i Amsterdam. Noen var allerede gift da de kom. Oddleif Lian omtaler slike personer på side 157-158 i *Tilbakegang og stillstand i et kystdistrikt på Agder: befolkningsutviklingen i Lyngdal 1665-1800*.

og/eller kommunikantbøkene som kriterier for at man er bofast i Amsterdam.⁹ Det er ikke urimelig å anta at de fleste som giftet seg og gikk til nattverd et sted, ble der. Imidlertid kjenner jeg til en håndfull eksempler fra litteraturen på mennesker som først giftet seg eller gikk til nattverd i Amsterdam, for så å flytte tilbake til Norge.¹⁰ Det er i prinsippet umulig å vite hvor vanlig dette var. Noe som gjør denne problemstillinga ekstra problematisk, er at vi har få kilder som kan tenkes å fange opp de mer midlertidige innvandrerne. Mange av skipssoldbøkene fra *VOC* foreligger, mens skipssoldbøkene fra *West-Indische Compagnie* (*WIC*) er gått tapt, likeså en god del av Admiralitetets mannskapsruller. På bakgrunn av dette velger jeg å ikke gå inn på denne problemstillinga, trass i at den er viktig både for struktur og antall.

En demografisk studie av denne typen er nødvendigvis svært kildetung. Derfor vier jeg kapittel 2 til å presentere de kildene jeg har brukt, samt hvorfor jeg har utelatt andre. I kapittel 3 beskriver jeg en modell Sogner har satt opp for oversjøiske innvandrersamfunn. Denne er nyttig fordi den kan etterprøves ved analyse av de kildene jeg har brukt. Videre beskriver jeg metoden jeg har brukt i oppgava, samt begrunner avgrensing i tid og sted. I kapittel 4 presenterer jeg resultatene av lenkinga mellom lysningsregistrene og kommunikantbøkene og tolker disse, mens jeg i kapittel 5 går videre med resultatene av lenkinga mellom disse og skipssoldbøkene for mennenes vedkommende. I kapittel 6 går jeg inn på spørsmålet om religiøs tilknytning, og forsøker å bruke de lutherske vielsebøkene til å belyse dette. Endelig prøver jeg i kapittel 7 å anslå hvor mange som kan ha utvandret fra Bergen til Amsterdam.

---

⁹ Se neste kapittel for informasjon om disse kildene.

¹⁰ Sogner nevner på side 113 i *Ung i Europa* et par som bodde i Rogaland i 1616, men var gift i Amsterdam. Hodne nevner på side 73 i *Fra Agder til Amsterdam* et par bergenske håndverksborgere som først er registrert i nederlandske kommunikantbøker, og senere i bergenske borgerbøker, og videre i fotnote på side 121 (henvist til fra side 94) og et par som finnes igjen på en gard i Lyngdal etter å ha giftet seg i Amsterdam. Brudgommen i det sistnevnte paret er sannsynligvis identisk med databasens ID4536. Endelig nevner Sundsback på side 324 i *Life-experiences* en bonde fra Tønsberg-traktene som giftet seg tre ganger i Amsterdam, for så å arve garden hjemme i 1699.

Kapittel 2 – Kilder

Perioden 1661-1720 er ei brytningstid for demografiske historikere i Norge. I denne perioden har vi langt flere kilder til folketall og befolkningsstruktur enn fra den kildefattige perioden tidligere. På 1660-tallet ble det første manntallet i Danmark-Norge tatt opp, og fra denne tida finnes også kirkebøker bevart fra enkelte kirkesogn. Går vi fram til 1701 ble det tatt opp et manntall til (som dessverre bare er bevart for om lag halve landet), og i 1720 dekker kirkebøkene ganske store deler av landet. Imidlertid var det først fra 1735 at myndighetene førte streng kontroll med hvorvidt og hvordan prestene førte kirkebøkene.

Situasjonen i Nederland var svært annerledes, ikke minst i Amsterdam. I denne byen ble det utført ei *folketelling* allerede i 1622, og helt fra 1578 finnes offentlige lysningsregistre bevart. Også de enkelte kirkene har bevart demografisk materiale fra langt tilbake helt fram til i dag: Den lutherske kirka, for eksempel, har dåpsbøker fra 1590, vielsesbøker fra 1591 (med unntak av perioden 1623-1631) og begravelsebøker fra 1674. Det er derfor ikke overraskende at norske forfattere i feltet har brukt kilder i Amsterdam flittig, og det kommer jeg også til å gjøre: De tre hovedkildene jeg bruker er lysningsregistre, kommunikantbøker og skipssoldbøker for Amsterdamkammeret av VOC.

I – Lysningsregistrene

Alle som skulle gifte seg i Amsterdam, måtte ta ut lysning først. Dette foregikk enten i den kalvinistiske kirka, *de nederduits gereformeerde kerk*, eller borgerlig ved rådhuset.

Lysningene ved rådhuset foregikk på *de puy* (nåværende stavemåte *de pui*), rommet innenfor balkongen på rådhuset i Amsterdam, det daværende kongelige palasset.¹¹ Herfra ble også viktige beskjeder til folket kunngjort, slik som krigsutbrudd eller fredsslutninger. *Registrene* over disse lysningene er helt intakte i tidsrommet 1578 til 1810,¹² og inneholder blant annet navn på nesten 12 000 nordmenn.¹³ I hele denne perioden var det 583 kvinner og 1276 menn fra Bergen som tok ut lysning før ekteskap for første gang, en betydelig del av dem i perioden

---

¹¹ Informasjon/bildetekst fra palassets offisielle nettsider: «Vanaf de pui werden in de zeventiende eeuw, na het luiden van de stadsklok, berichten aan het volk bekend gemaakt. Bijvoorbeeld het uitbreken van oorlog of het ondertekenen van vrede, het bekendmaken van statuten en keuren, en het afkondigen van veroordelingen.»
Kilde: <http://www.paleisamsterdam.nl/pers/beelden-gebouw-en-interieur>

¹² Perioden strekker seg fra den protestantiske maktovertakelsen i byen til omorganisering under Napoleon.

¹³ Hodne opplyser 11 212 nordmenn i perioden 1626-1800, mens Sogners database inneholder 11 736 nordmenn 1581-1810.

1661-1720. Med tanke på kildesituasjonen i Norge på denne tida, er det sannsynlig at vi her finner nordmenn som ikke finnes i kilder i hjemlandet.

Lysningsregistrene er oppbevart i Stadsarchief Amsterdam.¹⁴ Skannede eksemplarer av vielsene er tilgjengelige (dog mot betaling) på byarkivets hjemmesider.¹⁵ Jeg har imidlertid ikke aktivt brukt originalkildene (med unntak av noen enkelttilfeller), men basert meg på Sølvi Sogners omfattende registreringsarbeid av lysninger som omfatter én eller to nordmenn. Sogner har en database over disse lysningene, der hun har gitt hver enkelt nordmann et ID-nummer, og jeg henviser fortløpende til disse numrene.¹⁶ Også Oddleif Hodne samlet inn de samme opplysningene fra lysningsregistrene, og brukte dem utførlig i sin hovedoppgave fra 1976. Hodne brukte imidlertid kildene numerisk, og ikke nominativt.¹⁷ Derfor har ikke oppgava hans vedlegg med navn på enkeltpersoner, og jeg har ikke kunnet basere meg på hans arbeid i samme grad. Så er også våre tall noe forskjellige, om enn ganske like: Mens jeg har funnet 854 bergensere i perioden 1661-1720 i Sogners database, fant Hodne 849 bergensere i samme periode.¹⁸

Opplysningene vi kan finne i lysningsregistrene, er langt mer omfattende enn dem vi finner i norske kirkebøker. I ei lysningsoppføring finner vi navn på både kvinner og menn, inkludert farsnavn, slektsnavn eller begge deler. Videre står det oppført dato for lysningen, herkomststed, alder og gateadresse i Amsterdam, samt for mennenes del yrke (fram til og med 1714). De aller fleste som tok ut lysning hadde vitner, og navn på disse står også som regel oppført. De eneste som konsekvent ikke har opplysninger om vitner eller alder, er enkefolk. Under sjølve lysningen finner vi dessuten signatur fra begge parter – dersom de kunne skrive.

Fra Sogners database bruker jeg informasjonen angående kvinner og menn fra Bergen. Jeg kommer for enkelhets skyld til å bruke begrepene bruder, brudgommer og brudefolk om dem, trass i at de ikke strengt tatt var dette før de fulgte opp lysningen med en vielse. Sogners database omhandler i utgangspunktet bare de førstegangsgifte, men noen bergenske enkefolk

---

¹⁴ Arkivnummer 5001 (*Archief van de Burgerlijke Stand: doop-, trouw- en begraafboeken van Amsterdam (retroacta van de Burgerlijke Stand)*). De kirkelige lysningene har inventarnumrene 401-660 (*Huwelijksinteekening van de Kerk*), mens de borgerlige har inventarnumrene 661-761 (*Huwelijksinteekening van de Puy*).

¹⁵ <http://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/inventaris/5001.nl.html>

¹⁶ Hver lysningsbok har sitt eget inventarnummer, men jeg velger for enkelhets skyld å nøye meg med å henvise til Sogners ID-nummer.

¹⁷ Å bruke en demografisk kilde numerisk vil si at man konsentrerer seg om antall, mens å bruke dem nominativt vil si at man bruker informasjonen som ligger i personnavn i kildene.

¹⁸ Henholdsvis 596 menn og 258 kvinner, og 606 menn og 243 kvinner. Se Hodne, *Fra Agder til Amsterdam*, detaljert tabell på side 130.

finnes også igjen i databasen. Dette gjelder de som ved andre (eller tredje) giftemål giftet seg med en bergenser eller annen nordmann. Jeg har tatt disse med i mine beregninger.¹⁹

II – Kommunikantbøker

I periodene 1626-1640 og igjen fra 1663 førte den lutherske kirka i Amsterdam *kommunikantbøker*. Disse er lister over alle som gikk til nattverd første gang, og som sådan var medlemmer av den lutherske kirka. For perioden fra 1663 ble det ført ei bok for hvert år, alfabetisk ordnet etter fornavn, og av disse har bare bøkene fra 1668 og 1675 forsvunnet. Kildematerialet har altså lakuner (tomrom) i disse årene, men er ellers intakt.²⁰ For perioden 1663-1800 fant Hodne 5986 norske kommunikanter.²¹

Kommunikantbøkene er også oppbevart i Stadsarchief Amsterdam,²² og i likhet med lysningsregistrene er de digitalt tilgjengelige.²³ For perioden 1663-1699 har jeg brukt digitale avskrifter av kommunikantbøkene i regneark som opprinnelig stammer fra J. G. Voortman og Ronald Voortman, to nederlandske genealoger som har digitalisert mye materiale fra den lutherske kirka.²⁴ Deres liste er blitt brukt av Erika Kuijpers i hennes doktoravhandling *Migrantenstad*, og jeg har fått hennes liste via Sølvi Sogner. Kommunikantbøkene for perioden 1700-1720 har jeg egenhendig gått igjennom og tatt avskrifter fra. Hodne registrerte nordmenn i kommunikantbøkene i hele perioden 1663-1800, men av samme grunn som for lysningsregistrene har jeg ikke lagt hans arbeid til grunn her heller. Mine tall er da også her litt høyere enn Hodnes: Mens han fant 478 kommunikanter fra Bergen, har jeg funnet 506.²⁵

I likhet med lysningsregistrene gir kommunikantbøkene oss opplysninger om både kvinner og menn fra Bergen og andre steder. Ellers gir de oss sparsommelige opplysninger, bare dato for første nattverd samt herkomststed. Det betyr at kommunikantbøkene alene ikke er like

---

¹⁹ Se Sogner, *Ung i Europa*, side 112-114 og Hodne, *Fra Agder til Amsterdam*, side 9 for ytterligere informasjon om lysningsregistrene, samt et bildeeksempel på lysning. Da Sogner skrev boka (i 1994) het arkivet fortsatt *Gemeentearchief Amsterdam*.

²⁰ Se Sogner, *Ung i Europa*, side 111-112 og Hodne, *Fra Agder til Amsterdam*, side 11 for ytterligere informasjon om kommunikantbøkene.

²¹ Hodne, *Fra Agder til Amsterdam*, side 20-21 og side 45.

²² Arkivnummer 213 (*Archief van de Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam; Kerkenraad en Ouderlingen*) og inventarnummer 508-725 («*Communicantenregister*», ook «*ledematenboek*» en «*gemeenteboek*»). Perioden 1663-1720 dekkes av inventarnummer 508-563.

²³ <http://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/inventaris/213.nl.html>

²⁴ Omtalt hos Kuijpers, *Migrantenstad*, side 349-350.

²⁵ Henholdsvis 283 menn og 193 kvinner, og 298 menn og 208 kvinner. Se Hodne, *Fra Agder til Amsterdam*, detaljert tabell på side 143.

verdifulle kilder til utvandring som lysningsregistrene alene. Likevel er det god grunn til å tro at også disse kildene omfatter nordmenn det knapt kan finnes spor etter i kilder i Norge.

III – Skipssoldbøker

Det *Verenigde Oostindische Compagnie (VOC)* ble etablert i 1602, og styrte Nederlands handel på Asia (først og fremst det nåværende Indonesia og Sri Lanka) fram til det ble offisielt oppløst i 1799. Alle skip hadde *skipssoldbøker* om bord, regnskapsbøker med oversikt over mannskapets gjeld og fordringer. Disse er ikke bevart i samme grad som de demografiske kildene i Amsterdam – ikke overraskende når bøkene ble oppbevart om bord: Gikk skipet ned, havnet også skipssoldboka på havets bunn, og det ville kanskje være for mye forlangt av en nåtidig forsker å dykke ned for å finne dem. Bøkene for Amsterdamkammeret er de som i størst grad er bevart: Sporadisk for mesteparten av 1600-tallet, i større grad fra rundt 1675, og noenlunde intakte fra 1680. De andre kamrene har lite fra før 1700, men disse er ikke relevante i denne sammenhengen.²⁶ Skipssoldbøkene er oppbevart ved det nederlandske Nationaal Archief i Den Haag.²⁷ De er ikke digitalt tilgjengelige, men de viktigste opplysningene fra dem er transkribert til en søkbar database på hjemmesidene til arkivet.²⁸ Denne databasen har jeg basert meg på.

Jeg nevnte i forrige kapittel at det er skrevet to hovedoppgaver om nordmenn i *VOC*. Av disse er det hovedoppgava til Sindre W. Aarsbog som går grundigst til verks med å dokumentere enkeltmennesker, og jeg har derfor først og fremst basert meg på hans verk. Aarsbogs hovedoppgave omhandler imidlertid hele perioden 1633-1794, og han har undersøkt om lag en fjerdedel av alle skipssoldbøker.²⁹ På bakgrunn av dette har han kommet fram til at anslagsvis 17 000 nordmenn tjenestegjorde i *VOC*, og av disse om lag 11 000 på 1700-tallet.³⁰ For tida fra og med 1700 støtter han seg for Amsterdamkammerets vedkommende på Jorunn Olsens verk, og Olsen tok bare med enkelte perioder.³¹ Jeg har derfor tatt utgangspunkt i Aarsbogs omfattende liste i vedlegg til hovedoppgava over alle skipssoldbokoppføringer han har brukt, og brukt disse som utgangspunkt for hvilke stedsnavn

---

²⁶ De andre kamrene hadde tilhold i Hoorn, Enkhuizen, Middelburg, Rotterdam og Delft.

²⁷ Tilgangsnummer 1.04.02., *Verenigde Oostindische Compagnie (VOC)* og inventarnummer 5269-6842, *Scheepssoldijboeken van de opvarenden van voor de kamer Amsterdam uitgelopen schepen*.

²⁸ <http://vocopvarenden.nationaalarchief.nl/>

²⁹ 1241 av 4800. Sindre W. Aarsbog, *Med Mars og Merkur: en analyse av norsk deltakelse i VOC basert på skipssoldbøker 1633-1794*, side 40.

³⁰ Aarsbog, *Med Mars og Merkur*, side 42-43.

³¹ Se Olsen, *Nordmenn i hollandsk tjeneste 1600-1800*, side 15-16 for detaljer, og Aarsbog, *Med Mars og Merkur*, appendiks I for sammenlikning.

jeg har lett etter.³² Med dette utgangspunktet har jeg samlet inn og systematisert opplysninger om nordmenn fra *alle* oppføringene som er tilgjengelige i databasen for perioden 1661-1720, og har funnet 1843 oppføringer der Aarsbog har funnet 1104. Av disse bruker jeg de 510 som dreier seg om bergensere, der Aarsbog fant 272.³³

Skipssoldbøkene kan potensielt gi svært grundige opplysninger om den enkelte ostindiafarer. De viktigste av disse finnes også igjen i databasen: Navn på asiafareren, når han reiste ut og med hvilket skip, hvorvidt han forsørget noen, eventuelt navn på den forsørgede, samt hvordan reisen endte. Mange andre opplysninger er ikke tilgjengelige i databasen, for eksempel hva asiafareren foretok seg i Asia, hvor mye han eller arvingene fikk utbetalt, samt hvorvidt han undertegnet skipssoldboka egenhendig. Dette må man til den enkelte skipssoldboka for å finne, og jeg har derfor ikke kunnet si noe for eksempel om skrivekyndighet blant asiafarerne, noe Aarsbog har opplysninger om.³⁴ Databasen gir til gjengjeld en rekke tilleggsopplysninger til skipssoldbøkene, nemlig detaljerte opplysninger om skipene og overfartene. Disse er hentet fra en egen database over alle overfarter, basert på verket *Dutch Asiatic Shipping in the 17th and 18th Centuries* (forkortet *DAS*).³⁵ Når jeg henviser til enkeltoppføringer i skipssoldbøkene, følger jeg Aarsbog og viser til DAS-nummeret, i tillegg til bladnummer i skipssoldboka.

Et fenomen som gir ytterligere opplysninger er *månedsbrev*. Månedsbrev (nederlandsk: *maandbrief*) var en ordning der ektefelle eller en pårørende «kunne hente to eller tre månedslønner i året dersom disse allerede var inntjent og man ikke hadde utestående gjeld.»³⁶ Dette fenomenet er verdifullt i denne sammenhengen fordi navnet på den forsørgede nesten alltid er oppført.

IV – Vielsesbøker fra den lutherske kirka

Som nevnt ovenfor, har den lutherske kirka i Amsterdam bevart kildemateriale fra til dels langt tilbake. Dette gjelder også vielsesbøkene, som er bevart i sin helhet fra 1632 og fram til

---

³² Aarsbog, *Med Mars og Merkur*, appendiks IV.

³³ Aarsbog, *Med Mars og Merkur*, appendiks IV (Egen gjennomgang).

³⁴ Se Aarsbog, *Med Mars og Merkur*, side 25-28 for informasjon om skipssoldbøkene, og appendiks for bildeeksempel.

³⁵ Av Bruijn, Gaastra og Schöffner, Den Haag 1979-1987. Databasen ligger på <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DAS>

³⁶ Aarsbog, *Med Mars og Merkur*, side 94. Aarsbog beskriver fenomenet utførlig, men bruker ikke begrepet «månedsbrev», som jeg har hentet fra databasen til Nationaalarchief.

1801 hos Stadsarchief Amsterdam.³⁷ Disse kildene er så vidt jeg vet ikke blitt brukt av norske historikere tidligere, og er heller ikke brukt av Kuijpers i hennes doktoravhandling. Sogner skriver imidlertid at det «kunne også ha vært interessant å se om den kirkelige vielsen også ble gjennomført; dette kunne si noe om fromhet og religiøse holdninger.»³⁸ Med dette i bakhodet har jeg personlig samlet inn oppføringer fra perioden 1691-1700, for å finne ut om kilden har noen nytteverdi.

Vielsesbøkene minner om norske kirkebøker, og opplysninger om brudens og brudgommens navn og herkomststed, samt dato for vielse. Tilleggsinformasjonen sammenliknet med lysningsregistrene er begrenset, og den viser oss først og fremst hvor mange som gjennomførte vielsen innen den lutherske kirka etter lysning, samt hvor lang tid etter lysning dette ble gjort. Hovedinntrykket mitt er at de fleste ble viet rundt to uker etter lysning.

V – Andre kilder, nederlandske og norske

Jeg har i alt vesentlig ikke brukt andre kilder enn disse fire, og det er først og fremst fordi de ikke lar seg bruke kvantitativt på samme måte. Jeg vurderte i utgangspunktet å bruke flere typer lutherske kirkebøker enn vielsesbøkene, først og fremst *dåpsbøker*, men slo det fra meg på grunn av omfanget av arbeidet. Arbeidet er omfangsrikt først og fremst fordi bøkene er sortert etter fornavnet til den dømte, og ikke oppgir herkomststedet til foreldrene. Disse bøkene kunne ellers gitt verdifulle opplysninger om familieforhold innvandrerne imellom (Se kapittel 6 for noen enkeltteksempler).

Jeg vurderte også å bruke *kalvinistiske kirkebøker*, for å undersøke i hvilken grad nordmennene sluttet seg til den *nederduits gereformeerde kerk*. Kommunikantbøkene er imidlertid dessverre gått tapt,³⁹ og de vielsesbøkene som finnes digitalt tilgjengelige hos Stadsarchief Amsterdam oppgir ikke herkomststed for brudefolkene. Derfor fant jeg at det ville være uhensiktsmessig mye arbeid å gå gjennom disse på jakt etter et uvisst antall nordmenn. Dette ikke minst fordi vielsesbøkene fra de to kalvinistiske kirkene i de østlige bydelene, Oosterkerk og Zuiderkerk, ikke er bevart fra 1600-tallet.⁴⁰

---

³⁷ Arkivnummer 213, inventarnummer 492-502 (*Huwelijksregister*)

³⁸ Se Sogner, *Ung i Europa*, side 114.

³⁹ Se Kuijpers, *Migrantenstad*, side 105 og 111.

⁴⁰ Zuiderkerk har vielsesbøker fra og med 1746, mens jeg ikke har funnet opplysninger om Oosterkerk. Se <http://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/overzicht/5001.nl.html>

Dessuten slo jeg fra meg å bruke *borgerbøkene* fra Amsterdam, først og fremst fordi det sannsynligvis dreier seg om et svært lite antall nordmenn som skrev seg inn der. Kuijpers fant 71 nordmenn som kjøpte borgerskap i perioden 1636-1651,⁴¹ og Sogner fant i tillegg en håndfull fra tidligere tider.⁴² I likhet med dåpsbøkene og kommunikantbøkene er de dessuten sortert alfabetisk etter fornavn, noe som gjør leting etter et lavt antall personer krevende.

Norske kilder bruker jeg bare unntaksvis, i enkeltteksempler, først og fremst fordi det er vesentlig færre av dem som er potensielt nyttige. For Bergens vedkommende finnes det en del *manttall* fra perioden, særlig koppskattmantallet av 1683 og krigsstyrmanntallet av 1714. For Bergen stifts vedkommende er både mantallet av 1664/1666 og det av 1701 relativt intakt. Til begge knytter det seg imidlertid to problemer: For det første opplyser de færreste av mantallene om at en person er bortreist til Holland, i de omtalte mantallene er det bare mantallet av 1701 der dette unntaksvis nevnes.⁴³ For det andre samsvarer ikke skrivemåten av navn mellom norske og nederlandske kilder; norske navn er konsekvent «nederlandiserte» i nederlandske kilder. Dette siste gjør det vanskelig nok å finne fram til sikre lenkinger i en kvalitativ undersøkelse, og dermed er det vanskelig å se for seg en vellykket kvantitativ undersøkelse med denne framgangsmåten. Av de samme grunnene har jeg heller ikke sett på kirkebøker fra Bergen, trass i at noen av dem går helt tilbake til 1660-tallet. Slik jeg ser det, er det manglende blikket på norske kilder den største svakheta ved det kildearbeidet som foreligger her.

---

⁴¹ Kuijpers, *Migrantenstad*, side 381 (tabell 3-2). Det totale antallet kjøpte borgerskap i perioden var 6936.

⁴² Sogner, «*Og skuta lå i Amsterdam ...*», side 31. Sogner fant til sammen 54 norske borgere i perioden 1562-1651, og fant altså ikke igjen alle de samme som Kuijpers fant.

⁴³ Derimot ser dette ut til å være relativt konsekvent oppført for Stavanger amt. Se f.eks. Sogner, *Ung i Europa*, side 35 og utover.

Kapittel 3 – Modell, metode og avgrensning

I – Sølvi Sogners modell for oversjøiske innvandrersamfunn

Som nevnt på side 5, setter Sølvi Sogner i «*Og skuta lå i Amsterdam ...*» opp en modell for oversjøiske innvandrersamfunn.⁴⁴ De kriteriene hun legger til grunn for at man skal kalle en gruppe innvandrere et innvandrersamfunn er felles bosted, felles yrkestilhørighet og felles kirketilhørighet, og hun slutter at «det er klare indikasjoner på eksistensen av et eget norsk innvandrersamfunn».⁴⁵ I tillegg omtaler hun ekteskap som limet i denne modellen.⁴⁶

Sogner dokumenterer at nordmenn i Amsterdam i perioden 1621-1720 i stor grad hadde felles bosted og felles yrkestilhørighet. De fleste bodde noenlunde samlet i de østlige strøkene, rundt halvparten av brudommene 1621-1720 er registrert på de Oostelike Eilanden (de østlige øyene), mens rundt en fjerdedel var bosatt i strøket Lastage.⁴⁷ For bergenserne i perioden 1661-1720 ser det tilsvarende ut, om enn noe annerledes: Tabell 2 til 5 i vedlegg viser oss at nesten fire tiendedeler av brudene og brudommene bodde i Lastage, mens litt over en tredjedel bodde på de Oostelike Eilanden, og nesten en femtedel i andre bydeler. Imidlertid var det forandring gjennom perioden: Hos brudene økte andelen som bodde på de Oostelike Eilanden fra litt over en fjerdedel til halvparten. Andelen som bodde i Lastage sank ganske kraftig for så å ta seg opp igjen, mens andelen som bodde i resten av byen sank fra en femtedel til en tolvtedel. Hos brudommene ser vi de samme tendensene, men ikke fullt så markerte.

Sogner dokumenterer også at langt de fleste norske brudgommer i perioden 1621-1720 var sjøfolk, nesten ni av ti.⁴⁸ Også her passer mine funn godt inn: Tabell 6 og 7 i vedlegg viser at også ni av ti brudgommer fra Bergen var sjøfolk i perioden 1661-1714.⁴⁹ Blant de andre yrkene er det ingen som utpeker seg som spesielt vanlige. For kvinnenens del er det vanskelig å vurdere hva slags yrker de hadde, da hverken lysningsregistrene eller kommunikantbøkene oppgir yrke for kvinnene. Det er imidlertid hevet over enhver tvil at mange norske kvinner i

---

⁴⁴ Beskrevet i Sogner, «*Og skuta lå i Amsterdam ...*», side 25-26. Modellen hennes er basert på Grosjean og Murdochs modell for skotske innvandrersamfunn blant annet i Bergen og Göteborg på samme tid.

⁴⁵ Sogner, «*Og skuta lå i Amsterdam ...*», side 29.

⁴⁶ Sogner, «*Og skuta lå i Amsterdam ...*», side 80.

⁴⁷ Sogner, «*Og skuta lå i Amsterdam ...*», side 53: «Mer enn 80 prosent av de norske brudefolkene bodde temmelig samlet i den østlige, hurtig fremvoksende bydelen.»

⁴⁸ Sogner, «*Og skuta lå i Amsterdam ...*», figur 4.1 på side 70.

⁴⁹ Det offentlige sluttet å registrere brudommenes yrker i 1715, og jeg stopper derfor i 1714. Merk for øvrig at jeg i motsetning til Sogner ikke teller sjøfartsrelaterte yrker for seg.

Amsterdam deltok i arbeidsmarkedet: Min kvantitative tilnærming gjør det umulig for meg å undersøke dette nærmere, og jeg nøyer meg med å vise til det arbeidet som Sogner og Kariin Sundsback har gjort på dette feltet.⁵⁰

Så langt stemmer Sogners modell godt på bergenserne 1661-1720. Men hva med det religiøse aspektet? Det er vesentlig vanskeligere å måle, siden lysningsregistrene ikke informerer om brudefolkenes religion før 1755. Sogner argumenterer for at norske innvandrere i den lutherske menigheta i Amsterdam oppfattet seg sjøl som ei gruppe, og handlet som gruppe for å bedre sine kår innen menigheta i 1663. Men hørte alle innvandrerne fra for eksempel Bergen til denne gruppa? Dette kommer jeg tilbake til i kapittel 6.

II – Metode for lenking av demografiske kilder

Først skal jeg imidlertid lenke kommunikantbøkene, lysningsregistrene og skipssoldbøkene mot hverandre i kapittel 4 og 5. Metoden jeg bruker for å lenke kildene er å bruke kildene nominativt, det vil si å se på navnene i kildene, og se hvor mange personer som går igjen i to eller tre kilder. Jeg gjør dette for en lengre periode og med flere kilder enn Sogner og Sundsback, og peiler meg inn på en dypere analyse. Hovedsakelig gjør jeg dette på kvantitativt nivå, men i deler av kapittel 5 og i kapittel 6 går jeg mer inn på detaljer, og grenser til ei kvalitativ tilnærming.

Kommunikantbøkene, som er den av kildene som gir minst informasjon, oppgir bare navn og herkomststed, samt dato for nattverd. Derfor tar jeg utgangspunkt i disse kriteriene: Rimelig samsvar i fornavn, farsnavn, eventuelt etternavn, herkomststed og tidspunkt. Herkomststedet er et grunnleggende kriterium: Jeg har avgrenset meg til oppføringer der personen oppgis å være fra *Bergen*, *Bergen in Noorwegen* og liknende. Jeg kan umiddelbart si at vi «mister» noen personer som følge av dette: Fra Norge allment vet vi at både Cort Adeler og Cornelis Cruys tok ut lysning og giftet seg i Amsterdam, i henholdsvis 1662 og 1681, men begge oppga Amsterdam som herkomststed. De to var naturligvis ikke representative for den store massen norske innvandrere, men det er likevel ikke fritt for at enkelte «vanlige» innvandrere fra Bergen og andre steder kan ha oppgitt Amsterdam som herkomststed.

Jeg tror ikke dette er en stor feilkilde: Høyst sannsynligvis hadde flertallet av nordmenn en langt løsere tilknytning til Amsterdam enn Adeler og Cruys. Det som kan være en større

---

⁵⁰ Se Sogner, «*Og skuta lå i Amsterdam ...*», side 118-122, og Sundsback, *Life-experiences*, side 206-252.

feilkilde er at Bergen i Norge ikke nødvendigvis er det eneste stedet som nevnes som *Bergen* i kildene. Jeg har valgt å gå ut fra at det er mest sannsynlig at det dreier seg om vestlandshovedstaden, og har følgelig tatt med *alle* oppføringer der herkomststedet har vært *Bergen, Berge, Berghe*, og så videre, i og med at Bergen i Norge var en relativt stor by, og utvilsomt den byen ved det navnet Amsterdam hadde mest sjøfartskontakt med. Den viktigste «utfordrer», Mons (Bergen) i Belgia, er en innlandsby.⁵¹

Samsvar i navn er meget viktig for å kunne anta at det er snakk om samme person. Riktignok staves navn på varierende måter på 1600-tallet, men man må likevel gå ut ifra at navnene må være noenlunde like. For fornavnenes del har jeg derfor godtatt kortformer som «Lena» av «Magdalena» og diminutiver som «Annetje» av «Anna». Man må imidlertid ha for øye at overgangen fra norsk til nederlandsk språkdrakt kan gi seg forskjellig utslag i forskjellige kilder. Her har jeg heller holdt igjen enn å gå for langt i å anta at det kan være snakk om samme person. Slektsnavn er mindre viktig enn fornavn og farsnavn: Det kan brukes til å avkrefte lenking, da to oppføringer med forskjellig slektsnavn ikke lenkes sammen. Derimot kan likt slektsnavn ikke brukes som et absolutt krav, da slektsnavn er inkonsekvent oppført.

Å lenke navn på enkeltpersoner kan være krevende, særlig hvis det er snakk om personer med vanlig fornavn og farsnavn, men uten slektsnavn, for eksempel «Jan Pietersz» eller «Pieter Jansz». I slike tilfeller er det to typer opplysninger som styrker lenking. Den første, i lysningsregistrene, er navn på avdød ektefelle når enkefolk gifter seg på nytt. Den andre, i skipssoldbøkene, er navn på ektefelle i månedsbrevet som er vedlagt skipssoldboka. Disse to typene opplysninger styrker enhver lenking, men er særlig verdifull med personer med vanlige navn. Derfor er resultatene mine vedrørende asiafarere med månedsbrev vesentlig sikrere enn resultatene vedrørende de uten.

I tillegg til samme navn og herkomststed er det viktig at det er noenlunde samsvar i tid mellom oppføringene, av tre årsaker. For det første bør ikke tidsrommet mellom kommunikant og lysning være for stort. I tvilstilfeller har jeg konsekvent valgt det korteste tidsrommet, dersom jeg ikke har hatt tungtveiende grunner til å gjøre noe annet. Jeg har imidlertid ikke satt noen maksimal tidsramme, og det er enkelttilfeller der «gapet» kan være svært langt. Videre har jeg for kvinnenens del fortrinnsvis gjort lenkinger der

---

⁵¹ Herkomststedet *Bergen in Henegouwen* forekommer i skipssoldbøkene, og disse oppføringene har jeg ikke telt. Aarsbog mener dog at dette kan være en feiltolkning av *Bergen in Noorwegen*. Aarsbog, *Med Mars og Merkur*, side 34-35. Henegouwen heter Hainaut på fransk.

kommunikantgjerningen kommer før lysningen. Sogner har nemlig vist at det vanligste for kvinner fra Agder og Rogaland var å bli kommunikant før de sto brud.⁵² For mennenes del er dette derimot ikke vektlagt. En annen ting som gjør samsvar i tid viktig, er at alder oppgis for de aller fleste brudefolk. Dette gir anledning til å avkrefte lenkinger ved å se på hva alderen ville vært på det tidspunktet de ble kommunikant. De fleste norske innvandrere ser ut til å ha vært i tjuetåra: Sogner kommer i *Ung i Europa* til at de mennene som både var brudefolk og kommunikanter sannsynligvis var 21-23 år gamle, mens kvinnene var 24-25 år gamle.⁵³ Oddleif Lian peker på at 62 mannlige utvandrere fra Lyngdal 1650-1800 hadde en gjennomsnittsalder på 22,6.⁵⁴ Det forekommer enkeltteksempler på yngre utvandrere: Cort Adeler reiste til Hoorn da han var rundt 15, Lian nevner en fjortenåring som utvandret fra Austad i Lyngdal i 1765,⁵⁵ og Daae nevner en gutt som bare var tolv år da han ankom Nederland.⁵⁶ Jeg har valgt å anta at det er snakk om relativt få, og har derfor satt som tommelfingerregel at en kommunikant sannsynligvis er i femtenårsalderen eller eldre. Jeg kan ikke utelukke at noen enkeltteksempler kan ha falt utenfor dette kriteriet, men jeg tror ikke det er noen stor feilkilde. Et tredje punkt som gjelder mennene er at ei lenking kan avkrefte eller sannsynliggjøres ved å se når mennene var ute og seilte, og ikke minst om de omkom under seilas. Av naturlige grunner kunne ingen gifte seg eller gå til nattverd mens de var ute og seilte, eller etter de hadde omkommet.

III – Metode for anslag av antall utvandrere

I tillegg til lenking vil jeg i kapittel 7 forsøke å komme fram til troverdige anslag over hvor mange som kan ha utvandret, ved hjelp av enkel matematikk. Både her og i framstillingen av lenkingen i kapittel 4 framstiller jeg forholdet mellom kildene visuelt med Venn-diagrammer,⁵⁷ en diagramtype som framstiller mengder i form av sirkler som overlapper hverandre. For mitt formål er denne diagramtypen utmerket til å vise hvor mange mennesker som finnes igjen i to eller flere kilder. I den forbindelse har jeg også lånt en del begreper fra mengdelæren: Jeg omtaler kommunikanter, brudefolk og ostindiafarere som mengder, og gir dem symbolene K, L og V, henholdsvis. Videre bruker jeg begrepene snitt, komplement,

---

⁵² Blant brudene fra Rogaland som også var kommunikanter var dette allment, og det var også det vanligste for deres vestegdske motparter. Se «*Og skuta lå i Amsterdam ...*», side 113, og *Ung i Europa*, side 118-119.

⁵³ Sogner, *Ung i Europa*, side 119.

⁵⁴ Lian, *Tilbakegang og stillstand*, side 157. De 62 er de eneste av til sammen 748 utvandrere Lian har funnet aldersopplysninger om.

⁵⁵ Lian, *Tilbakegang og stillstand*, side 157 og note 133 på side 183.

⁵⁶ Daae, *Nordmænds Udvandringer*, side 25.

⁵⁷ Diagramtypen er oppkalt etter den engelske logikeren John Venn, 1834-1923.

union og universalmengde. *Snitt* er den delen som er del av to eller flere omtalte mengder, og uttrykkes med symbolet $\cap$, som står for «og». $K \cap L$ betyr derfor de som er både kommunikanter og brudefolk. Jeg omtaler snittet heretter som *overlapp*, da det er lettere umiddelbart forståelig. Det *relative komplementet* til en mengde er den delen av en eller flere andre mengder som ikke er en del denne mengden.⁵⁸ Det uttrykkes med symbolet $\setminus$, som står for «med unntak av». $L \setminus K$ er det relative komplementet til K i L , og står for de som er brudefolk uten å være kommunikanter. *Union* er et begrep for mengden vi får når vi legger sammen hvert enkelt element i to eller flere mengder. Det uttrykkes med symbolet $\cup$, som står for «eller». For eksempel er $K \cup L$ summen av hvert enkelt element i mengdene K og L , og det betyr derfor alle som er enten kommunikanter eller brudefolk. I tillegg er det *universalmengden* U (må ikke forveksles med $\cup$!) som betegner alle som er i de beskrevne mengdene og utenfor.

I kapittel 4 holder jeg bruken av denne terminologien på et enkelt nivå, mens det i kapittel 7 derimot kan bli nokså komplisert. Jeg må bare be leseren ha tålmod med en forfatter som går lenger enn de fleste i ønsket om å framstille sine funn visuelt, og håper at denne avklaringen gjør at det ikke byr på nevneverdige problemer å tyde diagrammene!

IV – Begrunnelse av valget av perioden 1661-1720

Som vi så i kapittel 2, er lysningsregistrene intakte fra 1578. Kommunikantbøkene begynner derimot i 1663, og skipssoldbøkene er ganske sparsommelig bevart fra før om lag 1680. Legger vi lysningsregistrene til grunn, ser vi at perioden 1640-1680 hadde flest innvandrere per år. Imidlertid gjør kildesituasjonen det vanskelig å studere den første halvdel av denne perioden på den måten jeg ønsker. Jeg har derfor satt 1661 som startpunkt for undersøkelsen, slik at misforholdet mellom lysningsregistrene og de andre kildene ikke blir altfor stort. Fra om lag 1675 var det en jamn nedgang både i antall brudefolk og kommunikanter, og en sterk nedgang i tiåret 1710-1720 som følge av den store nordiske krigen. Dette, i tillegg til at Sogner har fullbyrdet digitaliseringen av lysningsregistrene fram til og med 1720, gjør det naturlig å sette sluttstreken der. Studiet av perioden 1661-1720 er med andre ord studiet av ei godt etablert utvandring i tilbakegang.

---

⁵⁸ Innen mengdelæren bruker man også begrepet *absolutt komplement*, som betegner alle elementer i universalmengden (U) som ikke er del av en gitt mengde, eksempelvis L . $U \setminus L$ står derfor for alle bergenske utvandrere til Amsterdam som ikke er brudefolk.

V – Begrunnelse av valget av Bergen

Bergen veier tungt som herkomststed i alle de tre viktigste kildene jeg omtalte i forrige kapittel. Særlig gjaldt dette blant mennene: Etter mine beregninger var 27,7 prosent av de norske ostindiafarerne 1661-1720 bergensere, noe som stemmer godt overens med Aarsbogs beregninger for 1600- og 1700-tallet som helhet.⁵⁹ Videre utgjør bergenserne 19,7 prosent av brudgommene 1661-1720 i Sogners database,⁶⁰ mens de utgjør 14,3 prosent av de mannlige kommunikantene 1663-1720.⁶¹ I de to første kildene er Bergen det største enkelte herkomststedet, med Trondheim og Vester-Risør (Mandal) på andreplass i henholdsvis skipssoldbøkene og lysningsregistrene. For kvinnenes vedkommende utgjør bergenserne 11 prosent av brudene, mens de utgjør 9,5 prosent av de kvinnelige kommunikantene.⁶² I ingen av kildene utgjør de den største gruppa, men de er likevel sterkt til stede.

Bergenserne utgjør altså en stor del av alle nordmenn i Amsterdam. I utgangspunktet kan vi derfor anta det som er sant for bergenserne også er sant for alle nordmenn. Samtidig er de ikke overveldende mange, som vestegdene er, og dette betyr at arbeidsmengden er overkommelig. Jeg kunne fått ei omtrent like stor gruppe å arbeide med ved å ta for meg utvandrere fra alle stedene langsmed Oslofjorden. En fordel med dette er at det ville vært lettere å få bekreftet eller avkreftet lenkinger under den forutsetning at en person oppgir bare ett herkomststed i alle kilder. Ulempen er at det kan være uoversiktlig å holde styr på mange stedsnavn: Fra Svinesund til Larvik er ikke mindre enn ti stedsnavn representert, og det bare i skipssoldbøkene.⁶³ Den største ulempen er likevel at de nederlandske kildene nesten aldri skiller mellom Fredrikstad og Friedrichstadt i Slesvig.⁶⁴ Et alternativ kunne vært å ta for seg Christiania alene, men dette ville gitt et ganske mye mindre materiale å jobbe med. Mot denne bakgrunnen står valget av Bergen fram som fornuftig.

Om bergenserne utgjør en stor del av nordmennene, er det imidlertid andre grunner til at de ikke nødvendigvis er representative for alle norske utvandrere. To forhold skiller bergenserne

---

⁵⁹ Aarsbog, *Med Mars og Merkur*, side 56-60. Min beregning er basert på antall oppføringer angående bergensere delt på antall oppføringer angående nordmenn, det vil si 510 delt på 1843. Se tabell 1 i vedlegg.

⁶⁰ Det vil si 591 av 3052. Begge tallene gjelder *førstegangs* gifte, derfor avviker det første tallet fra tallet jeg bruker i resten av oppgava.

⁶¹ Sogner, «*Og skuta lå i Amsterdam ...*», figur 6.1 på side 109. Sogners tall avviker litt fra mine, hun oppgir 1980 kommunikanter totalt og 283 fra Bergen der jeg oppgir 298. Jeg baserer meg her på hennes tall fordi jeg ikke har gjennomført egen telling for hele landet.

⁶² Kvinnenes andeler er regnet ut på samme måte som mennenes, henholdsvis 231 av 2095 og 195 av 2054, og avviker fra mine tall for øvrig av samme årsaker.

⁶³ Se tabell 1 i vedlegg.

⁶⁴ Problemet er tatt opp både hos Hodne, *Fra Agder til Amsterdam*, side 47-48, og hos Aarsbog, *Med Mars og Merkur*, side 35.

fra andre nordmenn i Amsterdam: For det første er det tydelig at mange av «bergenserne» egentlig utvandret *gjennom* Bergen fra resten av Bergenhus stift. For det andre ser det ut til å ha vært flere utvandrere fra borgerskapet fra Bergen enn fra borgerskapet i andre områder.

Når det gjelder førstnevnte, peker Oddleif Hodne på at mangelen på andre stedsangivelser enn Bergen mellom Stavanger og Trondheim tyder på at Bergen er «en samlebetegnelse for meget store deler av Vestlandet», og at det har foregått «en migrasjon i to trinn». ⁶⁵ Noe som ifølge ham kan styrke denne antakelsen, er at mannlige utvandrere (brudgommer) fra Bergen har høyere giftemålsalder enn de fra Vester-Risør. ⁶⁶ Han peker imidlertid også på at det er relativt få gardsnavn i kommunikantbøkene for bergensernes vedkommende, noe som kan tyde på «at forholdsvis få av disse menneskene kom fra bygdene i Vest-Norge». ⁶⁷

Bergen i perioden 1661-1720 var en by som ikke bare hadde en betydelig innenlands innflytting, men også en betydelig innvandring fra utenfor Norge. For de brede lag av befolkningen er dette nokså vanskelig å spore, på grunn av mangel på kilder. Historikeren Anders Bjarne Fossen antar at de først og fremst kom fra «byens nærmeste oppland», samtidig som det var en del sjølrekruttering. ⁶⁸ Nåværende statsarkivar i Bergen Yngve Nedrebø skisserer et flyttesystem i Bergenhus-amtene, med flytting fra innland til kyst og fra landdistriktene til Bergen. ⁶⁹ Han peker på at Nordhordland, Midhordland og Sunnfjord var de viktigste «leverandørane av tenarar og arbeidarar til Bergen». Også fra Nordfjord kom det mange. Derimot mottok byen få innflyttere fra Sunnhordland, Hardanger og Indre Sogn. ⁷⁰ Sogner har gått gjennom enkelte skifteavskrifter fra Bergen, og har der funnet opptil flere herkomststeder for mennesker som utvandret via Bergen. Hun nevner «blant annet Gloppen, Jølster, Eikanger og Nordland». ⁷¹

Når det gjelder borgernes herkomst, viser borgerbøkene oss at av de som tok borgerskap 1613-1660 var bare 17,8 prosent født i Bergen, 14,5 prosent i Bergenhus len og 11,2 prosent i Norge ellers, mens 16,6 prosent var født i Danmark og hele 23,2 prosent i Tyskland. Innad i lenet kom hovedtyngden av borgerne fra det senere Sogn og Fjordane, mens relativt få kom

---

⁶⁵ Hodne, *Fra Agder til Amsterdam*, side 47.

⁶⁶ Hodne, *Fra Agder til Amsterdam*, side 69 og tabeller på side 66-67.

⁶⁷ Hodne, *Fra Agder til Amsterdam*, side 70.

⁶⁸ Anders Bjarne Fossen, *Borgerskapets by: 1536-1800*, bind 2 av *Bergen bys historie*, side 307.

⁶⁹ Yngve Nedrebø, «Bergen - frå Skandinavia's største by til strilane sin hovudstad: om folketalsutvikling og flytting 1600 – 1900», i *Frå Fjon til Fusa: årbok for Nord- og Midhordland sogelag* 43/44(1990/91), side 56.

⁷⁰ Nedrebø, «Bergen», side 65.

⁷¹ Sogner, «*Og skuta lå i Amsterdam ...*», side 131-132.

fra områdene nær Bergen.⁷² I perioden 1661-1730 forandret dette seg kraftig: Mens andelen født i stiftamtet holdt seg stabil, og andelen født i Tyskland sank svakt til 21 prosent, steg andelen født i Bergen til 41 prosent, og andelen født i Danmark sank sterkt til 8 prosent.⁷³ Borgerskapet utgjorde imidlertid bare en del av bybefolkningen, og det vites ikke hvor mange som kan ha innvandret til byen *uten* å ta borgerskap.

Mens det er få gardsnavn i kommunikantbøkene blant bergenserne, er det mange borgernavn, og Hodne tolker dette i retning av at «de høyere lag innen borgerskapet var sterkere representert enn i Kristiansand», som han sammenlikner med i denne sammenhengen.⁷⁴ Hodne underbygger denne antakelsen også med at skrivekyndigheta bedret seg blant bergenske menn utover slutten av 1600-tallet,⁷⁵ at antallet slektsnavn i kommunikantbøkene holdt seg stabilt trass i at antall bergensere sank i både disse og lysningsregistrene, og at relativt flere bergensere enn andre hadde andre yrker enn sjømann.⁷⁶

---

⁷² Fossen, *Borgerskapets by*, side 304-305. Fossen opererer med følgende prosent for borgernes herkomst: 23,2 prosent fra Tyskland, 17,8 fra Bergen, 16,6 fra Danmark, 14,5 fra slottslenet, 7,8 fra det øvrige Sør-Norge, 4 fra Hertugdømmene, 3,5 fra «Vesterhavsoyene», 3,5 fra Skottland og 3,4 fra Nord-Norge.

⁷³ Fossen, *Borgerskapets by*, side 493-495.

⁷⁴ Hodne, *Fra Agder til Amsterdam*, side 74.

⁷⁵ Hodne, *Fra Agder til Amsterdam*, side 81 og tabell på side 79.

⁷⁷ Grietje Govers, ID5485 i 1683 og ID7766 i 1696. Det at hun oppføres først som fra Stavanger og så fra Bergen kan tyde på at hun kan ha kommet fra Karmøy eller et annet sted mellom de to byene. Grietje Govers var for øvrig bosatt i Sint Anthoniesbreestraat i 1683 og på Rapenburg i 1696, og brudgommen var i begge tilfellene bosatt på samme sted. Stedsnavnet Witmont/Wetmont har jeg ikke klart å identifisere.

Kapittel 4 – Brudfolk og kommunikanter: Resultat av lenking

I hvor stor grad var bergensere i Amsterdam på 1600- og 1700-tallet både ektefelle og kirkemedlem? I hjembyen og hjemlandet var det slik at de fleste giftet seg, også på 1600-tallet (se side 29), og kirkegang var praktisk talt obligatorisk i oldenborgermonarkiet. Var det slik også blant bergenserne i Amsterdam? I dette kapittelet vil jeg først og fremst vise resultatet av navnelenkinga mellom kommunikantbøkene og lysningsregistrene. Underveis vil jeg undersøke om bergensernes atferd i disse gjerningene skiller seg fra atferden til innvandrere fra andre deler av Norge, og om det er forskjeller i atferd mellom kvinner og menn fra Bergen.

I – Lenking

Som nevnt i forrige kapittel, er mine kriterier for å regne to oppføringer som samme person som følger: Bergen som herkomststed, samme fornavn, noenlunde samme farsnavn og noenlunde samsvar i tid. Jeg har gått ut fra at oppføringer gjeldende samme person også har samme stedsnavn, men har funnet ett eneste tilfelle som avviker noe fra denne grunnregelen: Enka Grietie Govers, oppført som fra Bergen, tok ut lysning med 42 år gamle «varensman» Pieter Adriaansz fra Westrijsz (Vester-Risør) den 4. februar 1696. Jeg fant henne ikke igjen blant bergensbrudene, derimot fant jeg at Grietje Govers fra *Stavanger* tok ut lysning den 5. mars 1683 med en «graver», Ide Wiggers fra «Witmont». Det faktum at samme navn går igjen i begge oppføringene var i seg sjøl ikke godt nok grunnlag for sammenlenking. Da hun i 1696 sto oppført etter «Ide Weggens van Wetmont», virker det likevel åpenbart at det var samme person, trass i at de to oppføringene ikke har samme stedsangivelse. Navnet til hennes første ektemann er uvanlig, og herkomststedet hans har jeg stadig ikke kunnet finne igjen.⁷⁷

Ett tilfelle der jeg har godkjent tilsynelatende forskjellige farsnavn, er i tilfellet Trijntie Barends. Hun tok ut lysning første gang 9. juni 1663, 25 år gammel, med «Michiel Martenss Kleyn» fra «Conninxbergen». Den 12. mai 1668 tok hun ut lysning på nytt, denne gangen med 38 år gamle Laurens Pieters fra Bergen, men da kaltes hun Trijntie Benedictus. Jeg har valgt å gå ut fra at det er samme person, og én årsak til dette er at farsnavnene likner såpass at de kan være ulike «nederlandiseringer» av samme norske navn. Enda viktigere er imidlertid at

---

⁷⁷ Grietje Govers, ID5485 i 1683 og ID7766 i 1696. Det at hun oppføres først som fra Stavanger og så fra Bergen kan tyde på at hun kan ha kommet fra Karmøy eller et annet sted mellom de to byene. Grietje Govers var for øvrig bosatt i Sint Anthoniesbreestraat i 1683 og på Rapenburg i 1696, og brudgommen var i begge tilfellene bosatt på samme sted. Stedsnavnet Witmont/Wetmont har jeg ikke klart å identifisere.

hun i 1668 står oppført som enke etter «Michiel Martense», og disse faktorene til sammen sannsynliggjør at det dreier seg om samme person.⁷⁸ Trijnties første ektemann fra Königsberg illustrerer dessuten at slektsnavn ikke kan brukes som absolutt krav, siden slektsnavnet «Kleyn» er med den første gangen, men ikke den andre.

Eksemplet Trijntie Barends/Trijntie Benedictus ovenfor illustrerer dessuten poenget at enkestand bidrar til lettere å identifisere en person. Et annet og mer spektakulært eksempel er Jacob Claess, som giftet seg minst tre ganger: Han tok ut lysning første gang den 20. februar 1666 med Hester Jans fra «List», han var da 30 år gammel. Den 24. februar 1674 tok han så ut lysning med Annetje Ariaens fra «Westrijsen», og endelig den 24. september 1695 med Lijsbeth Roelofs, hun også fra «Westrijsz».⁷⁹ I en del tilfeller har jeg sporet enkefolk tilbake til før 1661 nettopp på denne måten, og iblant også funnet alderen deres. Et eksempel på dette er Aeltie Andries, som tok ut lysning 24. desember 1666 med Barent Teunisse fra Westrijsen. Hun var da enke etter Christiaen Lourisse fra Masterlant, som hun hadde tatt ut lysning med den 24. januar 1654.⁸⁰

II – Resultat av lenkinga

Jeg har sett på kommunikantbøkene fra 1663 til 1720 og lysningsregistrene fra 1661 til 1720. Jeg redegjorde for valget av perioden i innledningen. Imidlertid husker vi at kommunikantbøkene inneholder lakuner⁸¹ for årene 1668 og 1675, og dette kan ha følger for hvor sikre lenkingene er, ettersom vi ikke har oversikt over hvem som ble kommunikanter i disse årene.

I tidsperioden fra 1663 til 1720 var det **208 kvinnelige kommunikanter fra Bergen**, og i perioden fra 1661 til 1720 var det **258 bruder**. Av disse er det **81 enkeltkvinner** som går igjen i begge kildene. I samme tidsperioder var det **298 mannlige kommunikanter**, og **596 brudgommer fra Bergen**, og av disse er det **155 enkeltmenn** som går igjen begge steder.⁸²

Figur 1: Venn-diagram over kvinnelige kommunikanter (K) og bruder (L) i perioden 1661-1720.

⁷⁸ Trijntie Barends ID3418 i 1663, og Trijntie Benedictus ID4020 i 1668. Hun ble med høy sannsynlighet også kommunikant i 1664, denne gangen også med farsnavn et «Benedictus».

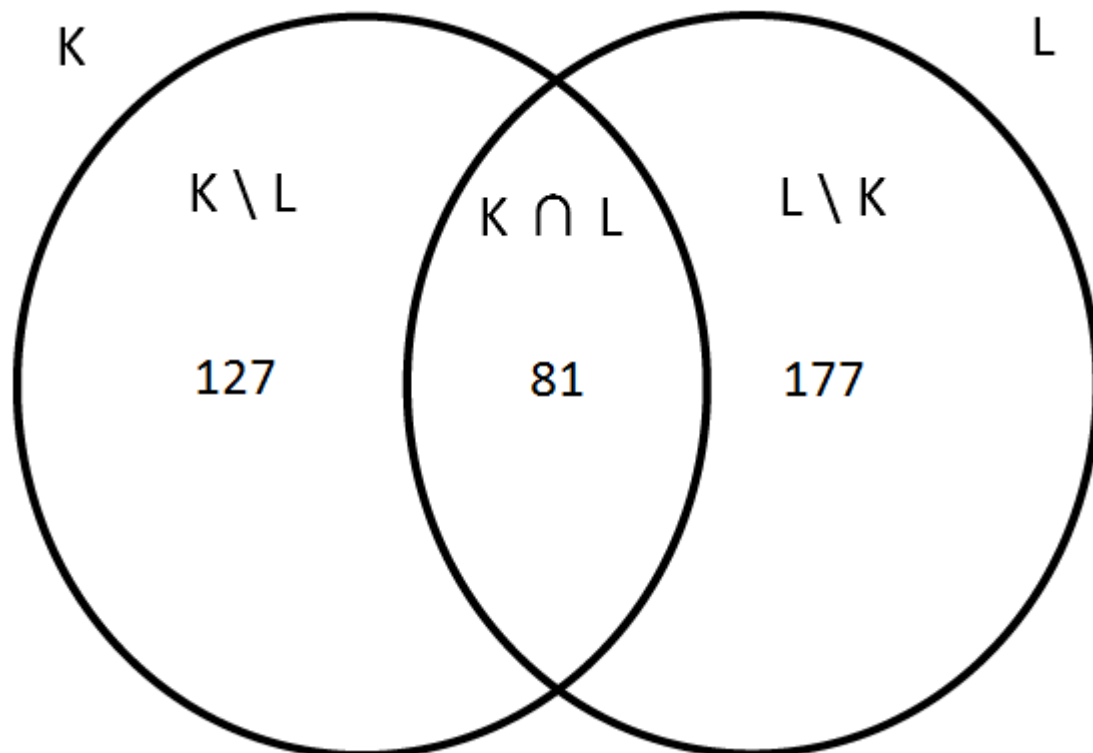
⁷⁹ ID3728, ID4713, ID7707. Farsnavnet staves «Claess», «Claese», og «Claasz» i de forskjellige oppføringene, samt «Claesen» i kommunikantbøkene.

⁸⁰ Henholdsvis ID2402 (Aaltje Andries) og ID3835 (Barent Teunisse). Aeltie var 25 år gammel i 1654.

⁸¹ Tomrom.

⁸² I tillegg er det sju av de 258 brudene som går igjen som enker, og 8 av de 596 brudgommene som går igjen som enkemenn senere i perioden.

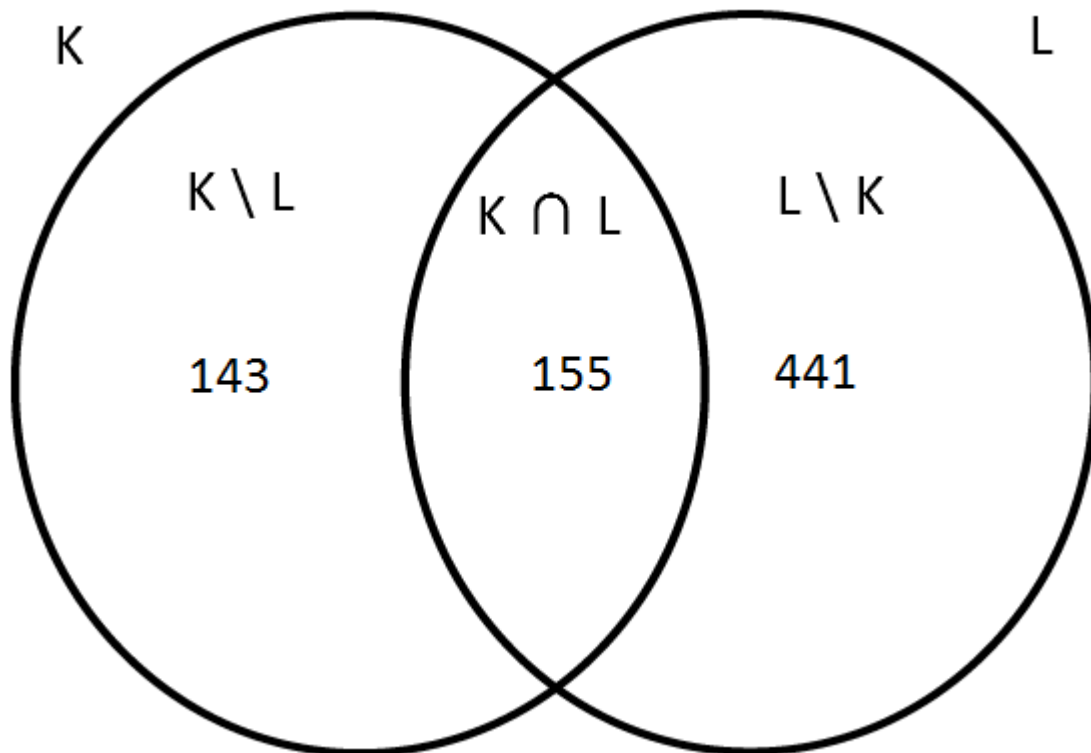
Ovenfor ser vi antall kommunikanter og bruder visuelt framstilt i et Venn-diagram. Sirkelen til venstre framstiller mengden K , som representerer antall kommunikanter, mens sirkelen til høyre framstiller mengden L , som representerer antall bruder. Som vi ser, overlapper sirklene hverandre delvis. Overlappet (snittet) skrives som $K \cap L$, og representerer de lenkede personene, de som er både brud og kommunikant. mengden $K \setminus L$ framstiller de kommunikantene som ikke tar ut lysning, mens mengden $L \setminus K$ framstiller de som tar ut lysning uten å være kommunikant. Endelig står $K \cup L$ for summen (unionen) av alle delmengdene.

Vi så at det var 208 kommunikanter (K), 258 bruder (L) og 81 kvinner som går igjen i begge kilder ($K \cap L$). Derfor er det 177 bruder som ikke er kommunikanter ($L \setminus K$), og 127 kommunikanter som ikke tar ut lysning ($K \setminus L$). Det totale antallet dokumenterte enkeltkvinner i materialet er derfor 385 ($K \cup L$).

Diagrammet nedenfor framstiller de mannlige kommunikantene og brudgommene på tilsvarende vis. Antallet kommunikanter var 298 (K), antallet brudgommer var 596 (L), og 155 menn går igjen begge steder ($K \cap L$). Det er derfor 441 brudgommer som ikke er kommunikanter ($L \setminus K$), mens det er 143 kommunikanter som ikke tar ut lysning ($K \setminus L$). Det

totale antallet dokumenterte enkeltmenn i materialet er dermed 739 ($K \cup L$), og med andre ord er det til sammen 1124 registrerte bergensere i materialet mitt for perioden 1661-1720.

Figur 2: Venn-diagram over mannlige kommunikanter (K) og brudgommer (L) i perioden 1661-1720.

Basert på disse tallene kan vi si noe om nuptialitet (ekteskapsprosent) blant kommunikanter og kirkemedlemskap blant brudefolk. Disse verdiene regnes ut ved å dele mengden $K \cap L$ på henholdsvis K og L.

Vi finner dermed at de kvinnelige kommunikantene hadde en nuptialitet på 38,9 prosent, mens kirkemedlemskapet blant brudene var 31,4 prosent.⁸³ Basert på premisset om at det å være kommunikant måler kirkemedlemskap, er medlemskapet altså godt under en tredjedel, noe som synes å være veldig lavt. Også nuptialiteten blant kommunikantene ser relativt lav ut.

For mennenes del ser bildet annerledes ut. Der nuptialitet og kirkemedlemskap ligger i noenlunde samme størrelsesorden hos kvinnene, er nuptialiteten hos de mannlige kommunikantene nøyaktig dobbelt så høy som kirkemedlemskapet blant brudgommene. De

⁸³ Henholdsvis $K \cap L$ delt på K, altså $81/208$, og $K \cap L$ delt på L, altså $81/258$.

mannlige kommunikanter har nemlig en nuptialitet på 52 prosent, mens kirkemedlemskapet blant brudgommene ligger på 26 prosent.⁸⁴

III – Resultat: Innsnevring til 1671-1720

Vi har altså funnet nuptialiteten blant kommunikantene, som forteller oss hvor mange av kommunikantene som giftet seg. Vi har også funnet kirkemedlemskapet blant brudefolkene, som forteller oss hvor mange av disse som var medlem i den lutherske kirka. Men hvor mye sier egentlig disse prosentverdiene oss? Kaster vi et blikk på utviklinga fra 1661 til 1720, blir det tydelig at det er forskjeller i disse verdiene fra tiår til tiår.⁸⁵ Særlig det første tiåret stikker seg ut på den måten at det er langt flere brudfolk enn kommunikanter av begge kjønn. Som tabell 1 viser, er det 88 bruder og 40 kvinnelige kommunikanter i perioden 1661-1670. Tabell 4 viser et tilsvarende bilde for mennenes del, der det er 139 brudgommer og 41 kommunikanter i samme tiår. Dette forholdet gir en nuptialitet på henholdsvis 47,5 og 63,4 prosent, og et kirkemedlemskap på henholdsvis 19,3 og 19,4 prosent, noe som avviker tydelig både fra de fleste andre tiårene og fra perioden 1661-1720 som helhet.

Vi husker fra forrige kapittel at registreringa av kommunikanter begynte i 1663, og at kommunikantboka for 1668 er gått tapt. Antallet kommunikanter på 1660-tallet viser altså i praksis bare antallet kommunikanter i sju av ti år. Spørsmålet reiser seg derfor om ikke tallene for det første tiåret viser oss et fordreid bilde. Derfor skal vi se på hvilke verdier vi får hvis vi snevrer perspektivet inn til perioden 1671-1720.

Som tabellen nedenfor viser, var det i denne perioden 168 kvinnelige kommunikanter (K) og 170 bruder (L), med et overlapp på 60 enkeltkvinner ($K \cap L$). Det var dermed 110 bruder som ikke er kommunikanter ($L \setminus K$) og 108 kommunikanter som ikke tar ut lysning ($K \setminus L$), og derfor er det i perioden fra 1671 til 1720 totalt 278 registrerte kvinner ($K \cup L$). Nuptialiteten blant kommunikantene blir 36,9 prosent, mens kirkemedlemskapet blant brudene blir 36,5 prosent.⁸⁶

---

⁸⁴ Henholdsvis $K \cap L$ delt på K, altså 155/298, og $K \cap L$ delt på L, altså 155/596.

⁸⁵ Se tabell 1 og 4 i vedlegg.

⁸⁶ Henholdsvis $K \cap L$ delt på K, altså 60/168, og $K \cap L$ delt på L, altså 60/170.

Figur 3: Verdier for periodene 1661-1720 og 1671-1720.

Symbol	K	L	$K \cap L$	$K \setminus L$	$L \setminus K$	$K \cup L$
1661-1720 (kvinner)	208	258	81	127	177	385
1671-1720 (kvinner)	168	170	60	108	110	278
1661-1720 (menn)	298	596	155	143	441	739
1671-1720 (menn)	257	457	118	139	339	596

I samme periode var det 257 mannlige kommunikanter (K) og 457 brudgommer (L), med et overlapp på 118 enkeltmenn ($K \cap L$). Det er dermed 339 brudgommer som ikke var kommunikanter ($L \setminus K$) og 139 kommunikanter som ikke tar ut lysning ($K \setminus L$). Det totale antallet registrerte menn 1671-1720 ($K \cup L$) blir dermed 596. Nuptialiteten blant kommunikantene var derfor 45,9 prosent, mens kirkemedlemskapet blant brudgommene var 25,8 prosent.⁸⁷

Fra de opprinnelige tallene på 81 og 155 har jeg fjernet ikke bare de som er lenket opp innen 1660-tallet, men også de oppføringene fra 1670-tallet som er lenket med ei oppføring fra tiåret før.

Hvilken forskjell gjør det å snevre inn perioden fra 1661-1720 til 1671-1720? Den eneste åpenbare forskjellen er faktisk at de totale antallene blir lavere når vi ser på den sistnevnte perioden. $K \cap L$ delt på $K \cup L$ forblir i all hovedsak det samme, altså snittets andel av den totale mengden registrerte mennesker. Dette gjelder både kvinnene og mennene: For kvinnenes del fra 21 til 21,6 prosent, for mennenes del fra 21 til 19,8 prosent. Nuptialitets- og kirkemedlemskapsanslagene forandrer seg bare litt: for kvinnenes del går nuptialiteten ned fra 38,9 til 35,7 prosent, mens kirkemedlemskapet går opp fra 31,4 til 35,3 prosent. For mennenes del går nuptialiteten ned fra 52 til 45,9 prosent, mens kirkemedlemskapet går ubetydelig ned fra 26 til 25,8 prosent.

---

⁸⁷ Henholdsvis $K \cap L$ delt på K, altså 118/257, og $K \cap L$ delt på L, altså 118/457.

At kirkemedlemskapet øker når man ser bort fra 1660-årene skulle man kanskje bare vente, siden dette tiåret både har mange brudefolk og mangelfull registrering av kommunikanter. Det er likevel påfallende at den eneste av verdiene som forandrer seg nevneverdig er brudenes kirkemedlemskap, noe som henger sammen med at antallet kommunikanter og bruder også var nesten likt i perioden 1671-1720. Det er derfor ikke sikkert at tallene for 1660-tallet viser et så uriktig bilde som jeg først hadde mistanke om.

For kvinnes del kan det godt tenkes at ei hypotetisk registrering i 1661, 1662 eller 1668 hadde endret bildet. I 1660-årene er det nemlig i gjennomsnitt 5,7 kvinnelige kommunikanter per år.⁸⁸ I 1670-årene er det like mange per år som i det foregående tiåret, mens det i 1680-årene synker til 4,4 per år.⁸⁹ Dette er helt i tråd med den allmenne nedgangen i antall bergenske (og generelt norske) innvandrere. Fordi tallet kvinnelige kommunikanter kunne vært høyere med de «manglende» årene, kunne dette ha gjort en forskjell. Derimot er det 5,9 mannlige kommunikanter per år på 1660-tallet, mot 8,3 på 1670-tallet og 7,1 på 1680-tallet.⁹⁰ Det er fortsatt sannsynlig at «kirkemedlemskapet» hadde blitt høyere, men tallenes tale er klar: Oppslutningen om kirka blant bergenske brudgommer var synlig lavere på 1660-tallet enn senere.⁹¹

Utviklingstendenser i bergensernes kirkemedlemskap kommer jeg tilbake til i kapittel 6. Det som er tydelig, er at det er en forholdsvis liten del av mengdene brudefolk og kommunikanter som overlapper hverandre. Kort oppsummert er det blant kvinnene bare et mindretall av kommunikantene som tok ut lysning, og bare et mindretall av brudene som ble kommunikanter. Hos mennene blir bare et mindretall av brudgommene kommunikanter, mens et knapt flertall av kommunikantene tar ut lysning. Jamt over stemmer dette godt overens med Sogners tall, noe jeg kommer tilbake til nedenfor. Alt baserer seg imidlertid på det premisset at lenkingene jeg har kommet til er reelle. Er de det?

---

⁸⁸ 40 kommunikanter i perioden 1663-1670, med unntak av 1668, delt på 7.

⁸⁹ Henholdsvis 51 kommunikanter i perioden 1671-1680, med unntak av 1675, delt på 9, og 44 kommunikanter i perioden 1681-1690, delt på 10. Se tabell 1 i vedlegg for antall kommunikanter.

⁹⁰ Disse verdiene er regnet ut på tilsvarende måte som verdiene for kvinnene, se tabell 4 i vedlegg for antall kommunikanter.

⁹¹ Disse tallene er regnet ut ved å dele antall kommunikanter på antall år de er blitt registrert. For kvinnes vedkommende: $40/7 = 5,7$ per år i 1660-årene, $51/9 = 5,7$ per år i 1670-årene, og $44/10 = 4,4$ per år i 1680-årene. For mennenes vedkommende: $41/7 = 5,9$ per år i 1660-årene, $75/9 = 8,3$ per år i 1670-årene, og $71/10 = 7,1$ per år i 1680-årene.

IV – Problemer med resultatene

Det å lenke sammen navn mellom demografiske kilder er ofte krevende. Det kan være krevende nok når man bedriver slektsforskning eller familierekonstitusjon, og sitter med kirkebøker og manntall for ei bygd i Norge. Dette gjelder ikke minst når det er noen fornavn og farsnavn som går igjen ofte, noe som ikke er et ukjent fenomen i norsk lokalhistorie, og da sier det seg sjøl at lenkingene kan være usikre. I Amsterdam var det langt større «gjennomtrekk» i befolkningen enn i et samtidig bygdesamfunn – norsk eller kontinentalt – og ikke minst gjaldt dette det lutherske samfunnet i byen. For å komplisere ytterligere var det også her noen fornavn og farsnavn som gikk igjen, mens andre var mindre vanlige. Blant mennene var for eksempel fornavn som Jan, Pieter, Roelof og Cornelis vanlige, likeså farsnavn som Jansz, Pietersz, Roelofsz og Cornelisz. Å flette sammen riktig «Jan Jansz» eller «Roelof Pietersz» er i beste fall utfordrende, i verste fall umulig.

Dette betyr at det er vanskelig å identifisere personer, noe som gjør mange av lenkingene jeg har gjort til en viss grad usikre. Jeg mener jeg snarere har lenket for mange enn for få oppføringer, og at antallene på 81 lenkinger for kvinner og 155 lenkinger for menn snarere er for høye enn for lave. Hovedårsaken til det er at jeg har lenket sammen oppføringer med samme navn dersom det ikke har vært noe som tilsier at de ikke var den samme, og det kan derfor være en tendens til at jeg har sluttet fra «kan være» til «er». Et eksempel er Grietje Hendricks, kommunikant i 1663 og enkebrud i 1671.⁹² Det er bare én av kommunikantene og éi av brudene som har denne kombinasjonen av fornavn og farsnavn, men det kan godt tenkes at det likevel er snakk om to forskjellige personer. Materialet inneholder med andre ord både sikre og sannsynlige lenkinger, muligens noen mindre sannsynlige enn andre.

En kompliserende faktor er at herkomststed ikke er et helt sikkert kriterium. Jeg nevnte ovenfor Grietje Govers som var oppført som fra Stavanger første gangen hun giftet seg, og som fra Bergen da hun giftet seg igjen (se side 23). Jeg har lenket hennes lysningsoppføring av 4. februar 1696 med ei kommunikantoppføring av 31. januar 1686, men det er like sannsynlig at det er ei oppføring fra 30. august 1683, der hun i så fall er oppført som fra Stavanger. I tilfelle det er denne siste kommunikantoppføringa som gjelder bruden, faller KNL fra 81 til 80. Noe signifikant utslag på statistikken over lenkinger utgjør det altså ikke.

---

⁹² ID4373.

Ved å lenke disse oppføringene på den måten jeg har gjort har jeg allerede gått inn på et detaljert nivå. Jeg tror det vanskelig kan bli mer korrekt, og skulle jeg trukket det ytterligere i tvil, ville jeg endt med ikke å si noe som helst. Konklusjonen forblir i alle høve at det er forholdsvis få bergensere som er både brudefolk og kommunikanter.

V – Nuptialitet

Som vi så ovenfor er nuptialiteten blant kommunikantene på noe over en tredjedel, nærmere bestemt 38,9 prosent blant kvinnene og 52 prosent blant mennene. At ikke alle voksne mennesker giftet seg er helt vanlig for 1600-tallet, særlig i de nordre delene av Europa. Dette er likevel ganske lavt sammenliknet med Norge på samme tid: Sølvi Sogner oppgir at omtrent ti prosent av alle kvinner i Norge ikke giftet seg i perioden 1660-1780.⁹³ Hun nevner ikke noe om mennene i samme periode, men vi vet at menn i tidlig nytid gjennomsnittlig døde yngre enn kvinnene.⁹⁴ Derfor er det sannsynlig at færre av dem forble ugifte livet gjennom.

Sett i forhold til tilstanden i Amsterdam er det derimot ikke sikkert slike nuptialitetsprosent er så lave. Dette gjelder særlig for enkelte befolkningsgrupper. Erika Kuijpers anslår at særlig skandinaverna hadde en lav nuptialitet, bare på tjue prosent ved begynnelsen av 1600-tallet, senere i hundreåret på førti prosent. Sett mot dette er egentlig mine verdier ganske høye.

Kuijpers har i *Migrantenstad* studert lutherske kvinner detaljert før min periode. Hun peker på at kanskje så mange som halvparten av de kvinnelige lutherske kommunikantene i Amsterdam i 1626 var gift, mens i årene etter, fram mot 1640 (og nettopp i den perioden der skandinavisk innvandring tok seg opp), økte andelen ikke gifte til 70 prosent.⁹⁵ Det betyr at omtrent 30 prosent var gift på denne tida, noe som ikke er urimelig, tatt i betraktning den økte innvandringa av (relativt) rotløse mennesker. Den reelle nuptialiteten har heller vært noe høyere, da kvinnene kan ha giftet seg etterpå, men den forblir fullt sammenliknbar med den nuptialiteten jeg kom fram til ovenfor for bergenskvinnene.

I andre halvdel av 1600-tallet gikk dessuten kjønnsbalansen i byen fra mannsoverskudd til kvinneoverskudd,⁹⁶ noe som gjør det helt rimelig at mennene i min undersøkelse har såpass mye høyere nuptialitet enn kvinnene. Det kan likevel tenkes at verdiene jeg har kommet fram

---

⁹³ Sølvi Sogner, *Krig og Fred*, bind 6 av *Aschehougs norgeshistorie*, side 213.

⁹⁴ Ståle Dyrvik, *Historisk demografi: ei innføring i metodane*, side 31.

⁹⁵ Kuijpers, *Migrantenstad*, side 197. Kuijpers' kategori «ikke gift» omfatter riktignok også enker.

⁹⁶ Sogner, «*Og skuta lå i Amsterdam ...*» side 114.

til er for høye av andre grunner. Dette skal jeg komme tilbake til, først i kapittel 5, så endelig i kapittel 7.

VI – Sammenlikning med Sogners studier av Rogaland og Vest-Agder

Vi har til nå sett hvor mange bruder, brudgommer og kommunikanter fra Bergen som ble registrert i Amsterdam i perioden 1661-1720, og vi har på bakgrunn av dette prøvd å slå fast hvordan menn og kvinner fra Bergen oppførte seg i storbyen med hensyn til ekteskap og kirkemedlemskap. Men hvor representative var bergenserne? For å få klarhet i dette, har jeg valgt å sammenlikne med de to undersøkelsene Sogner har gjort av overlapp mellom lysningsregistre og kommunikantbøker.⁹⁷ Det er snakk om en undersøkelse av menn og kvinner fra Rogaland (Stavanger amt) i perioden 1700-1720 i *Ung i Europa*, og en undersøkelse av kvinner fra Vest-Agder (Lister og Mandals amt) 1663-1699 i «*Og skuta lå i Amsterdam ...*».⁹⁸

Disse tre undersøkelsene – Sogners to og min egen – spriker iallfall i fire henseende: For det første har de forskjellige tidsrammer, for det andre avviker Sogners undersøkelse av vestegdene i at den bare omhandler kvinner, og for det tredje avviker Sogners undersøkelse av rogalendingene i at hun der har registrert kommunikanter fra og med 1691, og brudefolk fra og med 1700, med håp om å få gjort flere koblinger (Dette ut fra premisset om at det er vanligst å bli kommunikant før man tar ut lysning). I min undersøkelse av bergenserne registrerer jeg lysninger fra 1661 og kommunikanter fra 1663, mens Sogner i sin undersøkelse av vestegdene begynner i 1663 for begge kildegrupper. For det fjerde skiller Sogner i sin undersøkelse av rogalendingene mellom «sannsynlige» og «sikre og entydige» lenkinger. Dette skillet gjør hun ikke i undersøkelsen av vestegdene, noe jeg heller ikke har gjort i min egen undersøkelse.

De tre undersøkelsene er altså ikke direkte sammenliknbare, særlig fordi tidsrammene er såpass forskjellige. Jeg mener Sogners undersøkelser likevel er relevante å sammenlikne med, siden de kan peke på noen generelle tendenser i perioden.

---

⁹⁷ Jeg minner om at Kariin Sundsback også har gjort en liknende undersøkelse av kvinner fra Bergen, Kristiansand, Skien og Tønsberg 1663-1699. Se kapittel 1.

⁹⁸ All informasjon i dette underkapittelet er hentet fra Sogner, *Ung i Europa*, side 115-123, og «*Og skuta lå i Amsterdam ...*», s. 109-114, med mindre noe annet er spesifisert.

Hvordan er for eksempel kjønnsfordelingen blant de bergenske kommunikanter? Jeg har som nevnt talt opp 298 mannlige og 208 kvinnelige kommunikanter. Det er altså overvekt av menn, nesten en halv gang flere menn enn kvinner, noe som også er typisk for norske kommunikanter i perioden. Hvis vi skal uttrykke forholdet mellom kjønnene ved å vise antall menn per hundre kvinner, kommer det til en kjønnsproporsjon på 143.⁹⁹

Sogner viser i «*Og skuta lå i Amsterdam ...*» tabeller over forholdet mellom kjønnene blant kommunikanter fra alle de norske herkomstområdene i perioden 1663-1720. Sammenliknet med bergenserne er kjønnsforholdet mellom rogalendingene jammere, med 241 menn og 209 kvinner, noe som gir 115 menn per hundre kvinner. Gjennomsnittet for norske kommunikanter er imidlertid på 96 menn per hundre kvinner, og den gruppa som stikker seg ut og drar ned gjennomsnittet er vestegdene: Blant dem er det i denne perioden 738 menn og 1260 kvinner, som gir et kjønnsforhold på 59 menn per 100 kvinner. Dette avviker kraftig fra alle andre grupper nordmenn.

Vi så at kjønnsforholdet blant rogalendingene 1663-1720 var 115 menn per hundre kvinner. Interessant nok fant Sogner i sin undersøkelse av 1994 at 82 menn og 88 kvinner fra Rogaland ble kommunikanter i perioden 1691-1720, noe som derimot gjør kjønnsforholdet til 93 menn per 100 kvinner.¹⁰⁰ Det kan derfor se ut til at kvinneandelen blant rogalendingene ble større etter 1690. Etter egen opptelling har jeg kommet fram til at det motsatte skjedde blant bergenserne: 1691-1720 ble det registrert 73 kvinnelige og 111 mannlige kommunikanter. Dette gir en kjønnsproporsjon på 152, og altså ei større mannsovervekt enn for perioden 1663-1720 som helhet. Det representerer likevel ikke noen stor forandring. Konklusjonen blir at bergenserne ikke skiller seg voldsomt ut, trass i at det kan se ut til at bergenserne ikke tar del i den økningen i kvinnemigrasjon som er tydelig blant rogalendingene. I det store og det hele er det vestegdene som skiller seg tydeligst ut på dette feltet.

Et annet moment er hvorvidt det forekommer flest kvinner i kommunikantbøkene eller i lysningsregistrene. For mennenes del er det konsekvent flere brudgommer enn kommunikanter, mens for kvinnene er dette mer variabelt. Blant vestegdene i tidsrommet 1663-1699 er det ei svak overvekt av bruder: 754 mot 727 kommunikanter, mens det er svak overvekt av kommunikanter blant rogalendingene i tidsrommet 1700-1720: 68 bruder mot 70

---

⁹⁹ Merk at Sogner har kommet fram til 283 mannlige og 195 kvinnelige kommunikanter, noe som gir en kjønnsproporsjon på 145.

¹⁰⁰ Det er fullt mulig det er visse forskjeller mellom den undersøkelsen og Sogners andre undersøkelse, men sannsynligvis er dette ikke noe utslagsgivende.

kommunikanter.¹⁰¹ Her ser det ved første øyekast ut til at det er bergenserne som skiller seg ut med tydelig overvekt av bruder: 258 bruder i perioden 1661-1720 mot 208 kommunikanter i perioden 1663-1720.

Imidlertid viser Sogner at tiårsvis er det bare perioden 1663-1670 der det er registrert flere bruder enn kommunikanter fra Vest-Agder: 190 bruder mot 81 kommunikanter. For de tre andre tiåra var tvert imot antallet kommunikanter høyere enn antall bruder, for eksempel har 1681-1690 185 bruder og 208 kommunikanter. Sogner slutter av dette at «[b]rudenenes relative andel synker, mens antall kvinnelige kirkemedlemmer som ikke gjenfinnes som gift, men som må ansees som ren arbeidsinnvandrer, stiger».¹⁰² Et raskt blikk på tabell 1 og 3 i vedlegget viser at dette ikke gjelder bergenskvinnene i samme grad: Der tiåret 1681-1690 har 44 kommunikanter og 31 bruder, har tiåret 1691-1700 24 kommunikanter og 40 bruder. Blant de 24 kommunikantene på 1690-tallet var det dessuten 13 som giftet seg, altså en nuptialitet på 54,2 prosent. På dette feltet stikker bergenskvinnene seg altså også ut, iallfall sammenliknet med vestegdene.

Vi har sett at de kvinnelige kommunikantene fra Bergen i perioden 1663-1720 hadde en nuptialitet på 38,9 prosent, mens bergensbrudene 1661-1720 hadde et kirkemedlemskap på 31,4 prosent. For vestegdene 1663-1699 er nuptialiteten blant kommunikantene på 37,7 prosent, mens kirkemedlemskapet blant brudene er 36,3 prosent.¹⁰³ Rogalandskvinnene hadde på sin side en nuptialitet på 39,8 prosent blant kommunikantene, og et kirkemedlemskap på hele 51,5 prosent blant brudene.¹⁰⁴ Overlappet mellom gruppene bruder og kommunikanter er altså vesentlig høyere enn for både vestegdene og bergenserne, og her er det altså rogalandskvinnene som skiller seg ut. Det er ikke godt å si hvorvidt avviket skyldes periodiseringen (enten valg av periode eller at Sogner registrerer kommunikanter fra nesten et helt tiår i forveien) eller at rogalendingene hadde en spesiell atferd i perioden. Men hvis det er utslagsgivende at så mange flere kommunikanter er registrert, er det likevel påfallende mange kommunikanter som er lenket med lysningsregistrene. For å sammenlikne med bergenskvinnene: I perioden 1701-1720 er det 49 kvinnelige kommunikanter fra Bergen, samt 48 bruder, og av dem er henholdsvis 19 og 18 personer lenket. Det vil i sin tur si henholdsvis

---

¹⁰¹ Jeg har her trukket fra de kommunikantene registrert 1691-1699 for å få sammenliknbare tall. Interessant nok ble det registrert åtte kvinnelige kommunikanter året 1700, mens det ikke ble registrert noen bruder overhodet det året. Hadde jeg valgt perioden 1701-1720 i stedet, ville det gitt et noe annet inntrykk, og dette illustrerer hvordan sjølve periodiseringen kan påvirke dataene.

¹⁰² Sogner, «*Og skuta lå i Amsterdam ...*», side 113.

¹⁰³ Altså henholdsvis K∩L delt på K (274/727) og K∩L delt på L (274/754).

¹⁰⁴ Altså henholdsvis K∩L delt på K (35/88) og K∩L delt på L (35/68).

at kommunikantene hadde en nuptialitet på 38,8 prosent, mens brudene hadde et kirkemedlemskap på 37,5 prosent. Disse tallene ligger nærmere tallene for bergenskvinnene for hele perioden, enn de ligger tallene for rogalandskvinnene.

Som nevnt omhandler Sogners undersøkelse av vestegder 1663-1699 bare kvinner og ikke menn, og bergensmennene 1661-1720 kan vi derfor bare sammenlikne med rogalandsmennene. De 82 mannlige kommunikantene fra Stavanger 1691-1720 har en nuptialitet på 41,5 prosent, mens de 101 brudgommene 1700-1720 har et kirkemedlemskap på 33,7 prosent. For å sammenlikne med Bergen: I perioden 1701-1720 er det 61 mannlige kommunikanter og 145 brudgommer. Av dem er henholdsvis 32 og 30 lenket, noe som gir en nuptialitet på 52,5 prosent blant kommunikantene og et kirkemedlemskap på 20,7 prosent blant brudgommene. Akkurat som med bergenskvinnene, og også i likhet med utelatelsen av perioden til og med 1670 ovenfor, viser det seg at en annen periodisering ikke endrer resultatene nevneverdig for bergensernes del. Igjen har rogalendingene ganske annerledes tall enn bergenserne, og igjen er det ikke godt å si hva dette skyldes. Og nok en gang er det klart at kirkemedlemskapet hos rogalendingene var påfallende høyt.

Hvordan er det så fatt med rekkefølgen på lysning og kommunikantgjerning i gruppa K∩L, altså de som både tok ut lysning og ble kommunikanter? Her konsentrerer jeg meg atter om kvinnene, siden det er dette Sogner gjør det største poenget ut av. For rogalendingene heter det at «[a]lle kvinnene var innmeldt i menigheten før lysning»,¹⁰⁵ mens det samme «er mønsteret for cirka 75 prosent av brudene fra Vest-Agder».¹⁰⁶ For bergenskvinnenes del er det litt under to tredjedeler av de 81 kvinnene som finnes igjen i begge kilder som blir kommunikanter før de gifter seg: Til sammen 53 av 81, eller cirka 65,4 prosent. De resterende 28 gifter seg før de blir kommunikanter.¹⁰⁷ Altså er dette en lavere verdi enn for kvinnene fra Rogaland og Vest-Agder.

Trass i en del variasjoner, ser det ut til at kvinnene fra alle tre områdene viser en sammenliknbar atferd, likeledes mennene fra Bergen og Rogaland. Dette stadfester at lenkingsresultatene mine er noenlunde riktige.

---

¹⁰⁵ Sogner, *Ung i Europa*, side 118.

¹⁰⁶ Sogner, «*Og skuta lå i Amsterdam ...*», side 113.

¹⁰⁷ Se tabell 7 i vedlegg. Se også tabell 8, som viser hvordan tallene er for perioden 1671-1720.

VII – Konklusjon

I dette kapitlet har jeg presentert antallet bergensere i lysningsregistrene og kommunikantbøkene, presentert resultatene av lenkingen mellom disse kildene, samt drøftet hvorfor resultatene blir som de er. Hovedkonklusjonen er at overlappet mellom kildene er relativt lavt for begge kjønn. Dette er helt i tråd med hva Sogner har funnet ut i sine analyser av de samme kildene med oppføringer angående innvandrere til Amsterdam fra Rogaland og Vest-Agder, noe jeg også har belagt utførlig. Videre har vi sett tydelig at kjønnene har forskjellig atferd: Det er langt flere brudgommer i forhold til mannlige kommunikanter enn bruder i forhold til kvinnelige kommunikanter, og menn og kvinner har dermed svært forskjellige nuptialitets- og kirkemedlemskapsverdier.

I kapittel 6 skal vi komme tilbake til kirkemedlemskapet, og i kapittel 7 skal jeg prøve å anslå hvor mange kvinner og menn fra Bergen som slo seg ned i Amsterdam. For mennenes del skal vi imidlertid først se på enda en kilde. Denne er riktignok ikke dekkende for hele perioden, men gir oss svært mange oppføringer for rundt to tredjedeler av den. I kapittel 5 skal vi se på bergensmenn i det nederlandske ostindiakompaniets ruller, og hvor mange av dem som finnes igjen i de andre kildene.

Kapittel 5 – Asiafarer, ektemann og kommunikant?

I motsetning til lysningsregistrene og kommunikantbøkene dekker skipssoldbøkene fra det *Verenigde Oostindische Compagnie (VOC)* praktisk talt bare menn. I dette kapittelet, som i forrige kapittel, skal jeg bruke kildene nominativt for å finne overlappet mellom kildene, denne gang med det mål for øye å finne ut hvor mange av asiafarerne som også var ektemenn og kommunikanter. Fram til nå er dette blitt gjort i liten grad: Sølvi Sogner har konsentrert seg om lysningsregistrene, kommunikantbøkene og andre «stedlige» kilder,¹⁰⁸ mens Sindre W. Aarsbog i *Med Mars og Merkur* utelukkende bruker skipssoldbøkene. I dette kapittelet skal de to perspektivene kombineres.

I – Lenking

Jeg har omtalt problemer ved å lenke navn i kapittel 3 og 4, og skal her bare nevne et par eksempler for å illustrere spesielle sider ved skipssoldbøkene. Et allment poeng når det gjelder sjøfarerne, er at lenkinger kan avvises ved å se på det tidsrommet de var ute og seilte. Hvis det er snakk om en som kom tilbake til Nederland etter endt tjeneste, sier det seg sjøl at vedkommende ikke kan ha giftet seg mens han var ute på havet. Hvis det er snakk om en som døde i tjeneste, er det like åpenbart at han bare kan ha giftet seg før han seilte ut. Et eksempel på dette er Michiel Jurgense, som seilte ut med «Bambeek» i 1697. Jeg trodde først han kunne være identisk med Michiel Jurriaensz, ID8048, gift 25. juni 1700. Da jeg fant ut at han ankom Nederland med «Lands Welvaren» den 29. juni 1700, ble det imidlertid klart at det ikke kunne være tilfellet.¹⁰⁹

Jeg har funnet igjen flertallet av de sjømennene som var registrert med månedsbrev adressert til hustru. I disse oppføringene er det to navn som skal stemme overens, både sjøfarerens og konas. Dette alene gjør det ganske lett å slå fast når man har funnet ei sikker lenking, og det gjør det også lett å slå fast at en person i listene etter skipssoldbøkene *ikke* finnes i lysningsregistrene. I tillegg skal tidspunktet for lysning stemme overens med utreise og hjemreise. Paret Pieter Jansz og Metje Evertsz (se side 43) illustrerer dette: I lysningsregistrene var det hele seks brudgommer med navnet Pieter Jans, og som var nær nok

---

¹⁰⁸ Riktignok har hun undersøkt enkelttilfeller. Se *Ung i Europa*, side 86-88, og referanse i Kuijpers, *Migrantenstad*, side 97.

¹⁰⁹ «Bambeek» har DAS nr. 1769.1, «Lands Welvaren» nr. 6024.5.

i tid til at det kunne dreie seg om asiafareren. Siden bare en av dem tok ut lysning med ei ved navn Metje Everts, var det likevel lett å fastslå hvem som var samme person.

Jeg har ikke forutsatt at en person ikke oppført med ektefelle i månedsbrev *nødvendigvis* er ugift. De som var registrert med ektefelle i månedsbrev var ikke nødvendigvis det hver gang de seilte ut: Hans Teunissen Valck (se side 43) var registrert med månedsbrev med navn på hustru på bare to av de seks turene han gjorde, nemlig den andre og den siste, men det er likevel liten tvil om at alle oppføringene dreier seg om samme person.¹¹⁰ På denne bakgrunnen har jeg også lenket asiafarere uten månedsbrev med lysningsregistrene, og noen av disse lenkingene er helt sikre. Trass i styrkene nevnt ovenfor har skipssoldbøkene i det store og det hele vært ei utfordring å lenke med de andre kildene.

II – Antall bergensere 1661-1720 i de tre kildegruppene

Som vi husker fra kapittel 3, veier Bergen tungt som herkomstområde i alle tre kilder: Bergenserne utgjorde 27,7 prosent av de norske asiafarerne, 19,7 prosent av brudgommene og 14,3 av de mannlige kommunikantene. Imidlertid gir ikke disse tallene et riktig bilde av forholdet mellom kildene. Tabell 1 i vedlegg viser et svært lite antall sjøfarere før 1680-tallet, og årsaken til dette er at få av skipssoldbøker er bevart fra før den tid. Sjøl om vi har svært spinkelt tallmateriale å bygge på for 1660- og 1670-åra, er det ting som tyder på at det var vel så mange som seilte ut i disse årtiene. De skipssoldbøkene som faktisk er bevart, viser et større antall nordmenn enn de fra 1680-tallet: «Wapen van Holland», som seilte ut i 1661, hadde for eksempel 35 nordmenn, inkludert åtte bergensere.¹¹¹ Dette var flere enn de fleste skip etter 1680 – til sammenlikning hadde «Drie Kronen» tre bergensere om bord i 1694 og fem i 1695, antall som var langt mer typiske for tiårene rundt 1700. Hvis «Wapen van Holland» var typisk for 1660-tallet, antyder dette store mørketall.¹¹²

Hvis vi ser bort fra perioden 1661-1680, ser vi at perioden 1681-1720 har 470 oppføringer angående sjøfarere, men bare 332 brudgommer og 183 mannlige kommunikanter fra Bergen. Dermed ser det ut til at antallet bergensere som seilte på Ostindia var større enn antallet som giftet seg eller ble kommunikanter. Spørsmålet er hvor mange av asiafarerne som havner i

---

¹¹⁰ Det er noe tvil knyttet til den første, i 1689, der han ikke er oppført med etternavnet Valck eller Valk. De andre oppføringene dreier seg helt åpenbart om samme person.

¹¹¹ DAS 940.3. Seilte ut 7. februar 1661.

¹¹² «Wapen van Holland» hadde riktignok et noe større mannskap – 356 mann i 1661. «Drie Kronen» hadde til sammenlikning 288 mann i 1694 og 279 mann i 1695.

disse andre kategoriene. En slik undersøkelse er blitt gjort tidligere av Sølvi Sogner for sjøfolk fra Stavanger amt i den nederlandske handelsflåten 1701-1710. Av tjuefem sjøfolk fant hun henholdsvis ni og ti personer igjen i lysningsregistrene og kommunikantbøkene, og fem personer igjen i begge kilder.¹¹³ Dette tilsvarer at 16 prosent tok ut lysning, at 20 prosent ble kommunikanter, og at 20 prosent gjorde begge deler, mens 44 prosent gjorde ingen av delene. Vi får dermed en nuptialitet på 36 prosent og et kirkemedlemskap på 40 prosent. Er det omtrent slike resultater vi kan vente også blant ostindiafarerne?

Visse ting tyder på at vi kan vente lavere ekteskapsprosent og kirkemedlemskap blant ostindiafarerne, særlig fordi skip i oversjøisk fart hadde svært høy dødelighet. Den nederlandske historikeren Jan Lucassen har regnet ut at av hundre utreisende til Ostindia kom femti tilbake etter fem år, og av disse femti utreisende slo ti seg ned i Amsterdam, ti dro tilbake til hjemlandet, og tretti dro ut på nytt. Over tid blir dette omtrent femten av hundre som kan regnes som permanente innvandrere.¹¹⁴ I det følgende skal vi se hvordan beregningene til Lucassen stemmer med empirien.¹¹⁵

III – Resultat av lenkinga

Jeg antydte ovenfor at det at det var 510 oppføringer angående asiafarere fra Bergen ikke nødvendigvis betyr at det var 510 enkeltpersoner som seilte ut. For det første var det en håndfull som reiste ut flere ganger. Et eksempel på dette er Marten Cornelisz, som seilte ut i 1680 med skipet «Huis te Zilverstein», og på nytt igjen i 1684 med «Adrichem» etter å ha tilbrakt fire måneder sammen med kona i Amsterdam.¹¹⁶ For det andre var det en del som byttet skip underveis, framfor alt i Kappstaden.¹¹⁷ Dette kunne inntreffe hvis skipet som kom fra Nederland måtte repareres, eller hvis sjøfareren måtte legges inn på hospitalet.¹¹⁸ Et eksempel på dette er Cornelis Barentsz. Han reiste ut 31. mai 1681 med skipet «Goudestein», som ankom Kappstaden 28. september samme år. Da «Goudestein» seilte videre 15. oktober,

---

¹¹³ Sølvi Sogner. *Ung i Europa*, side 120-123. Det er liten grunn til å tro at bergensernes atferd ville avveket radikalt fra rogalendingenes. Se også Sogner, «*Og skuta lå i Amsterdam ...*», side 73-75.

¹¹⁴ Gjengitt i Erika Kuijpers, *Migrantenstad*, side 98.

¹¹⁵ Jeg minner om at jeg bruker enten kirkemedlemskap eller lysning som en indikator på noenlunde fast tilknytning til Amsterdam, se kapittel 3.

¹¹⁶ «Huis te Zilverstein», DAS 1393.2, seilte ut 26-2-1680. Marten Cornelisz kom tilbake med skipet Prins Willem Hendrik (DAS 5781.5) 23-08-1684. «Adrichem», DAS 1491.2, seilte ut 24-12-1684. Marten Cornelisz døde i Asia 18-9-1689. Han tok ut lysning 17. januar 1671 med Engeltie Barents, også fra Bergen (han har ID4324, hun har ID4325).

¹¹⁷ Nå best kjent som Cape Town. Byens navn er Kaapstad på nederlandsk og afrikaans.

¹¹⁸ Aarsbog, *Med Mars og Merkur*, side 25.

var imidlertid ikke Cornelis blant de reisende. Derimot reiste han til Batavia med skipet «Europa», som forlot Kappstaden 9. januar 1682. Hvorfor han ble så lenge i Kappstaden vites ikke, men det hører med til historien at «Europa» ankom Batavia 4. mai 1682, og at Cornelis døde der 11. juni. Det kan med andre ord tenkes at helsa hans ikke var av de beste.¹¹⁹

Dette illustrerer tydelig årsakene til at jeg har valgt å «slå sammen» de oppføringene som åpenbart dreier seg om samme person. Dette er i tråd med det jeg praktiserte i forrige kapittel med lysningsregistrene, der jeg har tatt hensyn til dobbeltregistreringer og enke(manns)-oppføringer. Gjennom dette kommer jeg fram til at 510 oppføringer tilsvarer 443 personer. Med andre ord har vi cirka 1,15 oppføring per person.¹²⁰

Jeg skiller mellom personer med og uten månedsbrev (se side 11). Når det gjelder oppføringer med månedsbrev, er det ikke sånn at samme person nødvendigvis er registrert med månedsbrev alle gangene eller ingen ganger. Et eksempel på dette er Harmen Pelsers, som seilte ut første gang i 1688 med «Den Helder», og andre gang i 1694 med «Drechterland».¹²¹ Første gang er han registrert med månedsbrev, andre gang ikke. I disse tilfellene har jeg regnet personen som én person registrert med månedsbrev. «Personer uten månedsbrev» viser altså til personer som i ingen av oppføringene er registrert med månedsbrev.

Tabell 3 i vedlegg viser 88 personer med månedsbrev og 355 personer uten.¹²² Det viser seg at det er stor forskjell mellom disse to kategoriene. Av de 88 personene registrert med månedsbrev var 52 oppført med hustru, 25 med mor, og 10 med annen slektning.¹²³ I ett tilfelle står det ikke hvem som var forsørget. Ingen av de som var registrert med hustru én eller flere ganger var også registrert med mor eller en annen person, og *vice versa*. Hvis vi deler de som er registrert med månedsbrev inn i gruppene «registrert med hustru» og «registrert med annen», er dette derfor to atskilte grupper.

---

¹¹⁹ «Goudestein», DAS 1418.1; «Europa», DAS 1415.1. I likhet med alle personer nevnt i dette kapittelet er mine opplysninger basert på Nationaalarchiefs database. Den originale skipssoldboka (som jeg ikke har sett) om Cornelis Barentsz ville sannsynligvis gi videre opplysninger.

¹²⁰ Se tabell 3 i vedlegg for detaljer.

¹²¹ «Den Helder», DAS 1559.2, seilte ut 25. februar 1688. «Drechterland», DAS 1700.2, seilte ut 31. desember 1694. Harmen Pelsers var skipper på begge reisene. Han tok også ut lysning med Helena Jurriaens fra «Souten» den 3. oktober 1670 (funnet igjen i databasen som ID4254), og ble kommunikant i den lutherske kirka 5. juli 1686. Han er dessuten omtalt hos Aarsbog, *Med Mars og Merkur*, side 97, og hos Sogner, «Og skuta lå i Amsterdam ...», side 65. Sistnevnte opplyser at han var en av 85 som skrev under på et forsonende brev til borgermestrene den 12. desember 1663.

¹²² De 88 personene med månedsbrev tilsvarer 100 oppføringer med månedsbrev, samt 18 uten, til sammen 118.

¹²³ 4 med søster, 3 med far, 2 med kusine og en med svigermor.

Altså var 35 personer registrert med annen person enn hustru. Av disse fant jeg bare én igjen med sikkerhet i lysningsregistrene, nemlig Coert Swerissen, som forsørger svigermora Annetje Tomasz.¹²⁴ I tillegg lar én person seg noenlunde sikkert finne igjen i kommunikantbøkene. De 52 personene som er oppført med hustru finnes i mye større grad igjen i de «lokale» kildene: én finnes igjen i kommunikantbøkene, hele 22 i lysningsregistrene, og seks i begge kilder. 23 menn finnes ikke igjen. Med andre ord får jeg en lenkingsprosent for de med hustru på 53,8 opp mot lysningsregistrene, 13,5 mot kommunikantbøkene, og 55,8 mot en av dem.¹²⁵ Lenkingsprosenten er derimot nær null for de med en nær slektning. Sannsynligvis ville de ikke ført opp mor eller søster som forsørgede dersom de hadde ei hustru.

Det er for så vidt ikke noe underlig i seg sjøl at ingen av de som har ført opp mor eller far som forsørget person ikke finnes igjen. Man kan tenke seg at de stadig var hjemmehørende i Bergen, og bare reiste til Amsterdam for å ta hyre. Noe merkeligere er det at det er forholdsvis mange av de gifte sjøfarene jeg ikke har funnet igjen i lysningsregistrene. Dette kan tyde på underregistrering i registrene, men jeg mener det er mer sannsynlig at de ikke giftet seg i Amsterdam. Kanskje de kom som gift par til Amsterdam, eller kanskje kona befant seg hjemme i Bergen.

355 personer er ikke registrert med månedsbrev. Av disse har jeg bare klart å finne igjen ti i kommunikantbøkene, 25 i lysningsregistrene og tolv i begge kilder. Til sammen blir det 47 personer. Dermed får vi en lenkingsprosent på 10,4 mot lysningsregistrene, og på 6,2 mot kommunikantbøkene, samt 13,2 mot de to kildene som helhet.¹²⁶ Sammenliknet med de 55,8 prosentene av de med månedsbrev med hustru, er dette mye lavere. Dessuten må vi ta høyde for at lenkingene for de uten månedsbrev er langt mer usikre enn for de med: Mens nesten alle de 29 lenkingene for personer med månedsbrev og hustru kan regnes for helt sikre, gjelder dette bare 14 av disse 47. Som nevnt tidligere, er det mye lettere å si med sikkerhet hvorvidt en person med månedsbrev kan lenkes eller ikke enn en uten.

Det viser seg også at flere av de lenkene som faktisk er sikre er det på bakgrunn av spesielle etternavn og liknende, eksempelvis Hans Danielsen Bugge, som tok ut lysning den 16. august 1698 med Maria Willems Duype fra Gorinchem i Holland, og som seilte ut med «Stad

---

¹²⁴ Coert Swerissen (ID 6884) giftet seg 11. juni 1678 med Tryntje Pieters, og Tryntje hadde da mora Annetje Tomasz som lysningsvitne. Coert seilte ut i 1689 med skipet *Bantam* (DAS 1580.3).

¹²⁵ Henholdsvis 28/52, 7/52 og 29/52. Se tabell 4 i vedlegg for detaljer.

¹²⁶ Henholdsvis 37/355, 22/355 og 47/355. Se tabell 5 i vedlegg for detaljer.

Keulen» mot Kappstaden den 22. september samme år. En artig detalj er at slektsnavnet Bugge er stavet riktig i lysningsregistrene, der han undertegnet sjøl, men stavet «Boeken» i skipssoldboka, der en VOC-funksjonær sannsynligvis skrev det for ham.¹²⁷

For å oppsummere er altså nuptialiteten og kirkemedlemskapet markant forskjellig mellom de tre gruppene månedsbrev med hustru, månedsbrev med annen og uten månedsbrev. For gruppa som helhet sitter vi da igjen med 66 personer lenket opp med lysningsregistrene, 30 lenket opp mot kommunikantbøkene, og 78 lenket opp i det hele tatt. Dette gir en nuptialitet på 14,9 prosent og et kirkemedlemskap på 6,8, samt en generell lenking på 17,6 prosent.¹²⁸

Det er tydelig at overlappet mellom skipssoldbøkene og de andre to kildene er svært lite. Spesielt påfallende få er funnet igjen i kommunikantbøkene, noe som viser en liten grad av tilknytning til den stedlige lutherske menigheta. Mine tall er mye lavere enn de ovennevnte prosentene som kan leses av Sogners tall, men rimer med Lucassens anslag. Lucassen anslo som nevnt at femten prosent endte med å slå seg ned i Amsterdam, mens jeg har funnet 17,8 prosent igjen. Dette er høyere, men jeg har ikke gått så i detalj at jeg har tatt høyde for de som bare er registrert før første tur, og som så omkom på havet eller i Asia. Om de skal regnes som permanente innvandrere er et definisjonsspørsmål. I lenkingsarbeidet har jeg heller ikke tatt høyde for de som giftet seg før de reiste ut. Alt i alt vil jeg likevel si at mine resultater peker i samme retning som Lucassens.

IV – Asiafarere med månedsbrev

Som nevnt har jeg funnet 88 bergensere registrert med månedsbrev i perioden 1661-1720. Av de 52 med hustru er 22 funnet bare i lysningsregistrene, én bare i kommunikantbøkene og seks i begge. De 28 brudene som lar seg finne igjen i lysningsregistrene har vi herkomststedet til. 11 av dem var norske: fire fra Bergen, tre fra Lista, to fra Vester-Risør, éi fra Kopervik og éi fra Trondheim. Like mange, elleve, kom fra Amsterdam. Av de resterende seks er det ei fra Göteborg, ei fra Ringkøbing og ei fra Gorinchem (Gorkum) i Holland, mens tre ikke lar seg identifisere.¹²⁹

---

¹²⁷ ID7967 i databasen. «Stad Keulen» (= «Köln») har DAS-nummer 1782.2. Hans Danielsen Bugge kom opprinnelig fra Jølster: Han er oppført i 1701-manntallet for Jølster som «gift i Holland», det eneste slike eksemplet jeg har funnet i 1701-manntallet for Bergenhus-amtene.

¹²⁸ Henholdsvis 66/443, 30/443 og 78/443.

¹²⁹ De tre stedene er «Arensbergh», «Haesterden» og «Souten». Arensbergh kan være Arensburg (nå Kuressaare på Ösel), Souten kan muligens være Salten, Haesterden lykkes det meg ikke å finne.

Vi vet altså om 52 asiafarere med hustru registrert i månedsbrev som seilte ut en eller flere ganger. Noen av dem døde allerede på første tur, og de fleste av dem, 32 personer, døde i løpet av den perioden jeg har fulgt dem.¹³⁰ tolv overlevde beviselig siste tur, mens åtte er usikre.¹³¹ Dette betyr at i hvert fall 32 sjømannskoner ble enker i perioden. Giftet disse seg på nytt? Ved gjennomgang av Sogners database over norske lysninger 1621-1720 fant jeg ingen av dem igjen. Dette betyr ikke nødvendigvis at de ikke giftet seg. Sogners database er, som vi husker, over førstegangs gifte nordmenn, og omfatter dermed ikke norske enkefolk som ikke giftet seg med førstegangs gifte nordmenn. Det betyr at de 32 enkene må ha giftet seg med en norsk enkemann eller med en mann fra et annet land. For de sju som beviselig er norske, kan vi dessuten si helt sikkert at de må ha giftet seg med en enkemann, hvis de overhodet giftet seg igjen.¹³²

Den eneste av de 32 enkene jeg har funnet ut at ble gift igjen har jeg funnet ikke via Sogners database, men via egen leting direkte ved Stadsarchief Amsterdam. Marritje Paulus van den Berg fra Amsterdam tok 4. januar 1698 ut lysning med Hans Teunissen Valck fra Bergen, som allerede da hadde seilt ut tre ganger med VOC.¹³³ Han rakk å seile ut tre ganger til før han døde i 1708. Marritje var blitt enke, bare rundt 30 år gammel, men tok ut lysning den 26. april 1713 med den 24 år gamle Jan van Sijl fra Amsterdam.¹³⁴

Noen av de 32 ble faktisk enker for andre gang da de mistet sine bergenske ektemenn. Éi av disse var Hendrickje Adams til Jan Winter, som seilte ut med «Ridderschap van Holland» i 1687. Jan ble myrdet i Asia året etter. Hendrickje (selv bergenser) og Jan hadde tatt ut lysning den 15. november 1681. Jan var da 39, mens Hendrickje vel var rundt 40. Hun var enke etter Pieter Cornelis fra Stavanger, som hun var blitt gift med i 1663.¹³⁵ En annen var Metje Everts til Pieter Jans, som seilte ut med «Generale Vrede» den 18. mai 1710.¹³⁶ Da de tok ut lysning 30. november 1708 var hun enke etter Otto Mulder.¹³⁷ Hennes nye ekteskap ble kortvarig: Pieter døde i Asia den 2. mars 1711, og Metje ble enke for annen gang.

---

¹³⁰ Et par av dem døde riktignok etter 1720. Se tabell 6 i vedlegg for detaljer.

¹³¹ De står oppført som *vermist* eller *laatste vermelding* i databasen.

¹³² Av de elleve jeg fant igjen i lysningsregisteret som også beviselig er norske, ble sju enker i løpet av perioden.

¹³³ ID7910 i databasen. Stavemåten varierer, jeg har her valgt den stavemåten som ligger tettest opp til moderne nederlandsk. Det har ikke lyktes meg ennå å finne ham igjen i norske kilder.

¹³⁴ SAA, arkivnr. 5001, inv.nr. 709.

¹³⁵ Hendrickje og Pieter har ID 3406 og 3407 for ekteskapet i 1663, Jan ID 5436 for ekteskapet i 1681.

¹³⁶ «Generale Vrede», DAS 2116.5.

¹³⁷ ID8502 i databasen. «Generale Vrede» har DAS-nummer 2116.5. Metje Evertsz kom fra Ringkøbing på Jylland.

Av de 35 med annen person er bare én funnet i hver av kildene, ingen av dem i begge. To av de forsørgede er kusine, fire er søstre av sjøfareren. Jeg vurderte det som sannsynlig at disse var i riktig alder til å gifte seg, og prøvde derfor å lete dem opp i lysningsregistrene. Samtidig kikket jeg også etter dem i kommunikantbøkene. De to kusinene og éi av søstrene hadde navn jeg ikke kunne finne igjen i noen av kildene. Dette gjelder for eksempel Lijsbet Tomas, kusine til Cornelis Barentsz (se side 39). De tre gjenværende søstrene fant jeg heller ikke sikre lenker til. For eksempel kan godt Maria Cristiaens, søster til Jan Schobbe, tenkes å være identisk med éi av de fire kvinnene ved navn «Marritje Christiaens» som tok ut lysning i perioden 1670-1680.¹³⁸ Det er imidlertid ingen spor som peker i den ene eller andre retningen. De andre tilfellene er liknende.¹³⁹

25 av de forsørgede er mødre. Jeg anser det for lite sannsynlig at mødrene til asiafarerne ville giftet seg og vært registrert i lysningsregistrene. Imidlertid tenkte jeg de kunne finnes igjen i kommunikantbøkene. Av de 25 mødrene er det imidlertid bare fem som er overhodet mulige å lenke til kommunikantbøkene, og av dem er det fire som ikke er spesielt sannsynlige.¹⁴⁰ Ekstra merkelig er at Pietertie Claas, mor til Frederick de Jongh, som seiler ut med Samson 6. november 1708,¹⁴¹ er oppført som «uit Amsterdam». Hun er likevel ikke til å finne igjen i kommunikantbøkene.

Den siste lenkinga er derimot helt sikker. Lourens Lourensz, som seilte ut med «Nichtevecht» 28. april 1703, var registrert med månedsbrev adressert til mora Maria Staats.¹⁴² Mine lister over kommunikanter viste at ei viss Maria Staar ble kommunikant den 4. september 1692. Trass i at etternavnet er noe annerledes skrevet, mener jeg det dreier seg om samme person. I tillegg fant jeg tre søstre av Lourens Lourensz i lysningsregistrene, og disse tre lot seg kjenne igjen som Lourens' søstre fordi mora Maria Staats var lysningsvitne for alle tre. Baertie

---

¹³⁸ Jan Schobbe seilte ut 1. februar 1681 med «Huis te Merwede», DAS 1409.2. De fire lysningsopppføringene er ID4244, ID4916, ID5051 og ID5340.

¹³⁹ To ting er påfallende når det gjelder søstrene. Det ene er at to av dem har et annet etternavn enn broren. I det ene tilfellet har broren et etternavn, mens søstera har et farsnavn, mens i det andre tilfellet har søsknene forskjellige farsnavn. I de to første tilfellene må de enten ha vært halvøsken, eller gitt gale opplysninger av en eller annen type. Det andre er at tre av søstrene opplyses å være «uit Amsterdam», enda brødrene deres er oppgitt til å være fra Bergen. Det er liten sannsynlighet at to søsken er født forskjellig sted, så det kan tenkes det viser til bosted.

¹⁴⁰ Det dreier seg om følgende asiafarere og deres mødre: Gerrit Janse seilte ut 29. desember 1690 med «Brandenburg», DAS 1607.1, mora het Annetie Jacobs; Lourens Roelofse seilte ut 9. mai 1699 med «Nederland», DAS 1806.4, mora het Marretie Pieters; Pieter Jacobsz seilte ut 26. desember 1699 med «Oosterstein», DAS 1819.3, mora het Grietie Elibers; Christiaan Christoffelse seilte ut med samme skip, mora het Grietie Janse.

¹⁴¹ «Samson», DAS 2066.1.

¹⁴² «Nichtevecht», DAS 1921.5.

Laurens tok ut lysning den 5. juli 1698 med Peter Cornelis fra Holmestrand. Om lag seks år senere, 15. april 1702, tok Mary Lourens ut lysning med Laurens Jurriaens, også fra Holmestrand. Endelig tok Margrietie Lourens ut lysning med Cornelis Cornelisz van den Bergh fra Arendal den 19. desember 1710.¹⁴³

Finnes noen av de 24 andre mødrene igjen som lysningsvitner? Bare 13 av de 596 brudgommene fra Bergen har mora som lysningsvitne. Jeg ventet ikke å finne igjen noen av asiafarenne her, da jeg allerede hadde fastslått at ingen av dem var å finne igjen i lysningsregistrene. Av de 25 som forsørget mora si døde dessuten 18 i Asia eller på havet.¹⁴⁴ Derimot tenkte jeg mora kunne tenkes å være vitne for en bror av asiafareren. En rask titt gjorde det imidlertid klart at ingen av de 25 mødrene fantes igjen som lysningsvitne for en brudgom.

Jeg hadde større forhåpninger til at noen av dem lot seg finne igjen som lysningsvitne for bruder. I tillegg til de tre søstrene Maria Staats var vitne for, var det 27 bergensbruder som hadde mora som vitne, til sammen 30 av 258. Forhåpningene mine viste seg å være forgjeves: Ingen av mødrene fra månedsbrevene er å finne igjen som lysningsvitne for brudene heller, med unntak av Maria Staats.

At mødrene jamt over ikke lar seg finne igjen hverken som kommunikanter eller lysningsvitner har etter min mening to forklaringer: Enten befant mødrene seg i Amsterdam, men «utenfor samfunnet», eller så befant de seg hjemme i Bergen. Jeg finner sistnevnte mest sannsynlig: Når jeg tross alt fant igjen 31,4 prosent av brudene som kommunikanter, er det merkelig at nesten ingen av mødrene er det. Maria Staats, hennes tre døtre og ene sønn er derfor et sjeldent eksempel på «familiemigrasjon» i en innvandrerbefolkning der påfallende få beviselig har en eneste bror eller søster.¹⁴⁵

Av de resterende fire forsørget én svigermor nemlig Coert Swerissen (se side 41), mens tre forsørget fedrene sine. På samme måte som med mødrene tenkte jeg jeg kunne finne igjen disse som kommunikanter eller lysningsvitner. Fedre var dog nesten aldri lysningsvitner for bergenske brudefolk. Ingen av brudgommene hadde en far som lysningsvitne, og bare to av

---

¹⁴³ Henholdsvis ID 7955, 8153, og 8628.

¹⁴⁴ Seks repatrierte, mens en ble *gestraft*, uten at databasen gir noen nærmere opplysning om hva det innebar.

¹⁴⁵ Sundsback har noen flere eksempler, se side 109-110 i *Life-experiences* for søstrene Theunis, og side 164-166 for søstrene Adams (en av dem er oven omtalte Hendrickje Adams).

brudene.¹⁴⁶ Ingen av navnene til fedrene til asiafarerne går igjen der. To av fedrene kan heller ikke finnes igjen i kommunikantene, mens en tredje er et liknende tilfelle som søstrene. Han het «Pieter Pietersen»,¹⁴⁷ et svært vanlig navn, og han kan godt være identisk med en som ble kommunikant 1676. Det er imidlertid vanskelig å si.

Jeg har funnet igjen en betydelig andel av de som forsørget hustru i lysningsregistrene, noe jeg forventet på forhånd. De jeg ikke har funnet igjen har sannsynligvis allerede vært gift da de kom til Amsterdam, noe som heller ikke er oppsiktsvekkende. Dette viser hvordan mange mennesker ikke ble fanget opp av de stedlige kildene. Derimot er det oppsiktsvekkende at så få av de asiafarerne som forsørget andre overhodet finnes igjen i de stedlige kildene. Bare én av disse kan finnes igjen i lysningsregistrene, og likeledes har jeg bare lenket én av dem til kommunikantbøkene.¹⁴⁸ Ikke minst er det rart at slektingene deres ikke finnes i disse kildene. Men kanskje det er fordi de ikke holdt til i Amsterdam i det hele tatt?

V – Innvandrere til Amsterdam?

Den store majoriteten av ostindiafarerne var ikke registrert med månedsbrev, og finnes ikke igjen i hverken lysningsregistrene eller kommunikantbøkene. Det er usikkert om disse skal regnes som innvandrere til *Amsterdam*, for ikke å snakke om permanente sådan. Magnus Andriesz, for eksempel, kan neppe kalles innvandrer til Amsterdam. Han seilte fra byen med «Purmer» 24. desember 1684, og ankom Colombo 13. oktober 1685. Han ble i Asia fram til sin død i 1725.¹⁴⁹ Dette eksempelet er enestående hva gjelder tjenestetid, jeg har ikke funnet noen andre bergenske eller norske sjøfolk som var i VOCs tjeneste førti år i strekk. En annen som heller neppe kan kalles innvandrer til Amsterdam, er Cornelis Andriesz. Han seilte ut med «Huis te Zilverstein» den 26. februar 1680, og trådte ut av tjenesten som *friborger* den 10. oktober 1685.¹⁵⁰ Den siste opplysningen skipssoldboka har om ham er fra 1697.

Jeg har ikke funnet noen ekteskapsoppføringer som kunne dreie seg om hverken Magnus eller Cornelis. Det ville overrasket meg om jeg hadde funnet det. Hvis de giftet seg, ville de ha giftet seg der de holdt til, nemlig i Asia, og høyst sannsynligvis med ei kvinne av blandet indonesisk og portugisisk herkomst. Dette var meget vanlig blant de som var i tjeneste for

---

¹⁴⁶ Ei tredje hadde fått godkjenning for ekteskapet av far hjemme i Bergen.

¹⁴⁷ Far til Sijbrant Pietersen, som seilte ut med «Mijdrecht» julaften 1696. Endeliktet hans er ukjent.

¹⁴⁸ Hans Lourens, som seilte ut den 31. mai 1681 med «Ternate», DAS 1416.5. Det er sannsynlig at han er identisk med Hans Laurens som ble kommunikant 11. februar samme år.

¹⁴⁹ «Purmer» har DAS nr. 1494.2.

¹⁵⁰ Bosetter som ikke var i kompaniets tjeneste.

VOC, da det var svært få nederlandske (eller ellers europeiske) kvinner som lot seg overtale til å reise til Asia.¹⁵¹

Magnus' og Cornelis' eksempel er sannsynligvis det vanligste. 248 av de 443 asiafarerne (om lag 56 prosent) endte beviselig sine dager på havet eller i Østen, og kom aldri tilbake til Europa.¹⁵² Mange av dem døde under overfarten en av veiene, men flere døde etter en viss tid i kompaniets tjeneste i Asia. Noen av dem tok mange turer fram og tilbake, mens andre omkom på første tur, eller ble i Asia en god stund. Bare 120 sjøfarere ser ut til å ha overlevd og kommet tilbake til Amsterdam, og da har jeg ikke tatt høyde for at noen av dem kan ha reist ut igjen og omkommet etter 1720.¹⁵³

De som sikkert kan finnes igjen i både skipssoldbøkene og lysningsregistrene, altså med både hyre og ektefelle i Amsterdam, kan derimot regnes som permanente innvandrere. Hans Teunissen Valck er et illustrerende eksempel: Han seilte i VOCs tjeneste seks ganger i perioden 1690 til 1708, da han døde på ukjent sted i Asia, førti år gammel. Trass i at han tilbrakte det meste av livet sitt på havet, hadde han både en familie og en tilknytning til Amsterdam mens han var i live.

De som er registrert med ektefelle i skipssoldbøkene, men som ikke gjenfinnes i lysningsregistrene, er et større mysterium. Kanskje kan de ha giftet seg hjemme i Bergen, og så reist til Amsterdam for å ta hyre, med håp om å reise tilbake til Bergen med opptjente midler. De fleste av disse omkom på havet, men et par kom tilbake til Amsterdam, og kan ha oppnådd dette. Hvorvidt hustrua også utvandret eller ble igjen er usikkert, men de tre månedslønnene per år som månedsbrevet ga henne krav på kan godt ha blitt sendt til henne. Om ektemannen døde på sjøen var det neppe noen hindring for kona når det gjaldt å få det hun hadde krav på. Sogner nevner i *Ung i Europa* flere eksempler på stavangerkvinner som reiste over Nordsjøen for å gjøre krav på arv etter mannlige slektninger,¹⁵⁴ noe som illustrerer at dette var ei mulighet. Oddleif Lian skriver i *Tilbakegang og stillstand* at 9,6 prosent av lyngdølene allerede var gift da de dro ut, riktignok gjerne «familiefedre som vendte tilbake etter forholdsvis kort tid».¹⁵⁵

---

¹⁵¹ Kenneth Pomeranz og Steven Topik. *The world that trade created*, kapittelet «How the Other Half Traded», side 36-39.

¹⁵² Se tabell 2 i vedlegg.

¹⁵³ 55 sjøfarere hadde andre eller ukjente endelikt.

¹⁵⁴ Sogner, *Ung i Europa*, side 69-71.

¹⁵⁵ Lian, *Tilbakegang og stillstand*, side 157-158.

Hva da med de som er registrert med forelder? Langt de fleste er registrert med mor, noen få med far. Jeg forventet å finne få av disse asiafarerne igjen i lysningsregistrene før de reiste ut, da jeg tenkte det ville være sannsynlig at de heller hadde registrert ektefellen dersom de hadde hatt en. Det som er påfallende er at ingen av disse lar seg finne igjen i lysningsregistrene, og at av mødrene er det bare éi som lar seg finne igjen i lysningsregistrene og kommunikantbøkene. Det usikre her, som i forrige punkt, er hvorvidt foreldrene befinner seg i Amsterdam eller Bergen. Siden jeg omtrent ikke har funnet noen av dem igjen i kommunikantbøkene, heller jeg mot å tro at de befant seg i Bergen.

Den lave lenkingsprosenten mellom skipssoldbøker og lysningsregistre antyder at de som tok ut lysning ikke var *representative* for alle norske innvandrere i Amsterdam. Det samme gjelder kommunikantbøkene. Forskjellen i ekteskapsprosent og kirkemedlemskap mellom asiafarere og andre sjøfarere antyder dessuten at de sjøfarerne som giftet seg i stor grad hørte til de som klarte seg bedre i arbeidsmarkedet i Amsterdam. Ifølge Erika Kuijpers var dette i stor grad segmentert: Mens de innfødte nederlenderne utgjorde tre fjerdedeler av sjøfarerne i den europeiske handelen rundt år 1700, utgjorde de bare halvparten i *VOC* og *WIC* (*West-Indische Compagnie*) på samme tid.¹⁵⁶ Utlendinger var med andre ord overrepresentert i de oversjøiske selskapene. Dette kan bety at brudgommene for det meste hørte til de sjøfarerne som seilte på europeiske destinasjoner, og i så fall trekker dette representativiteten til lysningsregistrene og kommunikantbøkene ytterligere i tvil.

VI – Konklusjon

Jeg har kommet til tall som stemmer godt overens med Lucassens anslag. De viser at veldig få av asiafarerne giftet seg, og at enda færre ble kommunikanter. Dette tyder på lav grad av integrasjon i det norske, «bofaste» innvandremiljøet i Amsterdam. De med månedsbrev med ektefelle var i en helt annen grad *beviselig* del av samfunnet enn resten. Alle grupper hadde imidlertid høy dødelighet, og sannsynligvis kan bare et mindretall av de bergenske asiafarerne regnes som innvandrere til Amsterdam. Derimot var de fleste helt klart utvandrere fra Norge, med mulig unntak av de som vendte tilbake til Norge etter hjemreisen fra Asia til Amsterdam.

88 av asiafarerne fra Bergen var registrert med månedsbrev. Dette er ei interessant gruppe å studere videre i dybden, særlig mikrohistorisk og kvinnehistorisk. Mikrohistorisk er dette

---

¹⁵⁶ Kuijpers, *Migrantenstad*, side 248-252.

gunstig fordi vi her har ei gruppe alminnelige mennesker det er mulig å finne ut svært mye om. I tillegg til herkomststed og navn på hustru, er det også mulig å se bevegelser fra sted til sted i Asia, og også (eventuelt) dato for giftermål. Kvinnehistorisk er det gunstig fordi enhver kilde som kan si noe mer om kvinners liv og levekår er kjærkommen når man studerer 1600-tallet. Navn på hustruer, mødre, søstre og kusiner i månedsbrev vitner om kvinner som var avhengige av sin ektemann, sønn, bror eller fetter, og de pengene han tjente opp på havet i Asia. På samme måte var han avhengig av henne, siden hun var hans faste forankring hjemme i Amsterdam eller Norge.

Jeg har konkludert med at mødrene fra månedsbrevene høyst sannsynligvis befant seg hjemme i Bergen, noe som antyder at sønnene deres ikke kan regnes som innvandrere til Amsterdam. Men kan mødrene ha vært medlem av et annet kirkesamfunn enn det lutherske? Hvor lojale var egentlig nordmennene mot den lutherske kirka? Det lave kirkemedlemskapet blant brudene gjør at dette spørsmålet melder seg, og det skal vi se på i neste kapittel.

Kapittel 6 – Lojale lutheranere?

I kapittelet «Den norske nasjon – nordmenn og den lutherske menigheten» forteller Sølvi Sogner om utbrytermenigheta i pakkhuset i 1663, og konkluderer på bakgrunn av historien om denne at nordmennene oppfattet seg som et eget samfunn der, det var «fellesskap i kirketilhørighet».¹⁵⁷ Nordmennene og danskene hadde gått sammen om å danne sin egen menighet når de ikke var fornøyde med tilstanden i den lutherske kirka. Men hvordan gikk det i etterkant av denne konflikten? Fant nordmennene seg til rette i den lutherske menigheta de trådte ut av i 1663? Hvor utbredt var fellesskapet Sogner påviser?

I – Overblikk

Som nevnt i innledningen, er min tese at tilhørighet til den lutherske kirka kan måles ved hvor mange av brudefolkene som var kommunikanter, samt at vi kan snakke om større grad av «fellesskap i kirketilhørighet» jo høyere grad av lenking det er mellom kildene.¹⁵⁸ Har vi en høy grad av lenking mellom kildene, holder Sogners modell om et norsk innvandrersamfunn i Amsterdam stikk. Dette undersøkte jeg i kapittel 4, der jeg lenket sammen navn fra lysningsregistrene og kommunikantbøkene.

Der så vi imidlertid at svært mange av nordmennene som tok ut lysning i Amsterdam ikke var kommunikanter i den lutherske kirka. Kirkemedlemskapet blant bergenske bruder var 31,4 prosent, og blant brudgommene så lavt som 26 prosent. En sammenlikning med Sogners resultater for brudefolk fra andre deler av Norge gjør det klart at dette ikke var unormalt lavt. Hva betyr dette? Betyr det at kirkemedlemskap og det å gå til nattverd ikke ble sett på som viktig, trass i at man var lutheraner? Betyr det at man vendte seg til et annet kirkesamfunn? Eller betyr det at man valgte å ikke være del av noe kirkesamfunn?

Hvorfor var ikke dette antallet høyere? På sekstenhundretallet gjennomsyret religionen samfunnet, og vi skulle ventet en vesentlig høyere andel kommunikanter. I Danmark-Norge var andre religioner bare unntaksvis tolerert, og vi kjenner til at et forsøk på å spre

---

¹⁵⁷ Sogner, «Og skuta lå i Amsterdam ...», side 68. For informasjon om hendelsen generelt, se Ludvig Daae, *Nordmænds udvandring*, side 16-20, Sølvi Sogner, «Og skuta lå i Amsterdam ...», side 54-68, og Erika Kuijpers, «Poor, Illiterate and Superstitious? Social and Cultural Characteristics of the «Noordse Natie», in the Amsterdam Lutheran Church in the Seventeenth Century». I L. Sicking, H. de Bles en E. des Bouvries (red.). *Dutch light in the «Norwegian Night». Maritime relations and migration across the North Sea in early modern times.*

¹⁵⁸ Det er her på sin plass å minne om at jeg for enkelthets skyld omtaler personer som tok ut lysning som «brudefolk».

kalvinistiske salmebøker på dansk i Vest-Agder i 1663 ble slått ned på.¹⁵⁹ Situasjonen i Amsterdam og Nederland var svært annerledes: Den kalvinistiske kirka, *de nederduits gereformeerde kerk*, hadde riktignok forrang, men var på ingen måte statskirke slik lutherdommen var i Danmark-Norge og Sverige. Samfunnet var ganske intolerant tidlig på 1600-tallet, overfor både lutheranere, kalvinistiske «avvikere» og ikke minst katolikker. Dette løste seg mer opp i andre halvdel av hundreåret, særlig i Amsterdam, og så sent som ved folketellinger rundt år 1800 utgjorde ikke kalvinistene mer enn 54 prosent av byens innbyggere 11 prosent av befolkningen var lutheranere, langt mer enn i noen annen nederlandsk by.¹⁶⁰

II – Lutherske vielser 1691-1700

For å finne ut om de brudefolkene fra Bergen som ikke var registrert som kommunikanter kan ha vendt lutherdommen ryggen og meldt seg inn i andre kirkesamfunn, er det rimelig å undersøke kilder fra andre kirkesamfunn for å se om personene finnes igjen der. Dette er imidlertid vanskelig, da hverken de reformerte eller de katolske kirkene har bevarte kommunikantbøker.¹⁶¹ Derimot er det bevart en del vielsesbøker fra reformerte kirker, men stikkprøver tyder på at disse vanligvis ikke oppgir brudefolkenes herkomststed. Jeg har derfor konkludert med at det er vanskelig gjennomførbart å undersøke nordmennenes medlemskap i andre kirker direkte.

Vi sitter dermed igjen med lutherske vielsesbøker, som oppgir brudefolkenes herkomststed. Umiddelbart skulle man tenke seg at de som var lutherske kommunikanter også viet seg i ei luthersk kirke, mens de som ikke var lutherske kommunikanter ville viet seg i andre kirker. Jeg har derfor sett på dette materialet for tiåret 1691-1700 for å *indirekte* få et inntrykk av hvem som kan ha tilhørt andre kirkesamfunn, og hvem som tok vare på tilknytningen til den lutherske kirka.

Tabellen nedenfor viser hvor mange av kvinnene som tok ut lysning ved den kalvinistiske kirka (*de Kerk*) og ved rådhuset (*de Puy*).¹⁶² Den viser videre hvor mange av dem som var

---

¹⁵⁹ Margit Løyland, «Salig på jorda eller i himmelen?», i Anne Tone Aanby (red.), *Egdene og de ti bud: mentalitetshistorisk tilnærming til moral og rettsfølelse ca. 1600-2000*.

¹⁶⁰ Jonathan Israel, *The Dutch Republic: its rise, greatness and fall, 1477-1806*, side 1020, tabell 49. Tallene bygger på folketellinger i 1798 og 1809.

¹⁶¹ Kuijpers, *Migrantenstad*, side 105 og 111 (inkl. note 101).

¹⁶² Jeg minner om at jeg redegjør for disse begrepene i kapittel 2.

kommunikanter etter mine beregninger, og hvor mange jeg har funnet i de lutherske vielsesprotokollene.

Figur 4: Lysninger og lutherske vielser 1691-1700 – kvinner.

	Kommunikant		Ikke kommunikant		Til sammen	
	Totalt	Luthersk	Totalt	Luthersk	Totalt	Luthersk
Kirka (<i>de Kerk</i>)	4	0	7	0	11	0
Rådhuset (<i>de Puy</i>)	13	11	16	11	29	22
Til sammen	17	11	23	11	40	22

Som vi ser av tabellen, er det ikke samsvar mellom det å bli luthersk viet og det å være luthersk kommunikant. Riktignok er det sånn at ingen av de elleve som tok ut lysning i den kalvinistiske kirka var luthersk viet, noe som gir mening: Det ville vært svært rart om noen tok ut lysning ved den reformerte kirka, for så å bli viet et annet sted. Imidlertid er det påfallende at over en fjerdedel av de som tar ut lysning gjør det i *de Kerk*, noe som skulle tyde på medlemskap i den kirka. Fire av dem finnes igjen som kommunikanter, mens sju av dem ikke gjør det, altså var litt over en tredjedel kommunikanter. Jeg har ingen rimelig forklaring på at noen som tok ut lysning kalvinistisk og ikke viet seg luthersk skulle bli luthersk kommunikant.

Vi ser også at flertallet av de som tok ut lysning på rådhuset viet seg luthersk, 22 av 29, eller 76 prosent (rundt tre fjerdedeler). Til sammen blir det da bare så vidt over halvparten – 55 prosent, eller 22 av 40 – som beviselig viet seg luthersk. Jeg synes dette er lavt, ikke minst siden kvinner generelt hadde en sterkere tilknytning til kirka enn menn. Dette så vi for bergensbrudenes vedkommende i kapittel 4 ovenfor.

En større overraskelse er likevel at det er så lite sammenfall mellom det å bli luthersk viet og det å være kommunikant. Av 22 som viet seg luthersk, var bare 11 kommunikanter. I tillegg var ytterligere seks kommunikanter, hvorav to som tok ut lysning ved rådhuset, men som ikke ble luthersk viet, og fire som tok ut lysning ved kirka. Jeg vil tolke dette som at elleve kvinner hadde en mer eller mindre «helhjertet» lojalitet til den lutherske kirka, i den forstand at de var både kommunikanter og luthersk gift. Ytterligere 17 (elleve luthersk viede pluss seks kommunikanter) hadde en viss grad av lojalitet, mens for tolv kvinner kan ingen lojalitet til den lutherske kirka påvises i det hele tatt. En ytterligere klargjørende faktor ville vært

hvorvidt disse kvinnene døyte barna sine i den lutherske kirka. Dette har jeg ikke prioritert å undersøke, først og fremst fordi det å lete opp døyte barn enkeltvis er et svært tidkrevende arbeid.

I perioden 1691-1700 tok 92 bergenske brudgommer ut lysning for første gang, samt at to enkemenn giftet seg på nytt.¹⁶³ Etter samme kriterier fordeler de seg slik:

Figur 5: Lysninger og lutherske vielser 1691-1700 – menn.

	Kommunikant		Ikke kommunikant		Til sammen	
	Totalt	Luthersk	Totalt	Luthersk	Totalt	Luthersk
Kirka (<i>de Kerk</i>)	8	0	26	1	34	1
Rådhuset (<i>de Puy</i>)	17	15	43	39	60	54
Til sammen	25	15	69	40	94	55

Av de 94 bergenske brudgommene det er snakk om, tok 34 ut lysning i kirka, av disse er det faktisk én som ser ut til å være luthersk viet.¹⁶⁴ Med andre ord tok over en tredjedel ut lysning i kirka, noe som er betraktelig mer enn hos brudene. Av de 60 som tok ut lysning på rådhuset, viet 54 seg luthersk, nøyaktig 90 prosent. Alt i alt viet omtrent 57 prosent av mennene seg beviselig luthersk, omtrent det samme som hos kvinnene.¹⁶⁵

Blant de 54 som viet seg luthersk var 15 personer også kommunikanter, i likhet med 8 av de som tok ut lysning i den kalvinistiske kirka, og 2 av de resterende. Med andre ord er det 15 som virker å ha vært entydig lojale mot den lutherske kirka, mens 40 pluss 10, altså 50, var mer eller mindre lojale. 29 personer, litt under en tredjedel av de 94, opprettholdt tilsynelatende ikke noen lojalitet overfor den lutherske kirka.

Sammenfattende ser vi at nesten ingen av de som tok ut lysning i kirka var luthersk viet, og at de fleste som tok ut lysning i rådhuset var luthersk viet, noe som begge deler ser ganske

¹⁶³ Enkemennene det er snakk om er Magnus Michielsz, som tok ut lysning 21. mars 1693 med Annetie Carstens (ID7557) fra Kristiansand, og Jacob Claasz, som tok ut lysning med Lysbeth Roeloffs (ID7707) fra Vesterrisør 24. september 1695. En enkemann som giftet seg første gang i 1691, og på nytt i 1695, er ikke talt begge gangene. Han er også årsaken til at det er 11 av de 40 bergenskvinnene som gifter seg med en bergensmann, men bare 10 av de 94 bergensmennene som gifter seg med en bergenskvinn. Det er her snakk om Jan Henriksz Duur (ID7441), som først tok ut lysning med Maria Roelofs (ID7442) fra Trondheim 18. august 1691, og med Engeltie Roeloffs (ID7695) fra Bergen 20. mai 1695. Første gang viet han seg luthersk, andre gang tilsynelatende ikke. Han var kommunikant.

¹⁶⁴ Jan Cornelis (ID5767), tok ut lysning 23. august 1698 med Styntie Lourens fra Amsterdam.

¹⁶⁵ 54/94 utgjør 57,4 prosent.

rimelig ut. Vi ser også en sterkere tendens blant kommunikanter til luthersk vielse, men dette er slett ikke entydig. 12 bruder og 29 brudgommer, henholdsvis 30 og 30,9 prosent, var hverken kommunikanter eller luthersk viet, og det ser dermed ut til at litt under en tredjedel av brudefolkene ikke var lojale mot den lutherske kirka. Hvis noen av bergenserne kan tenkes å ha hørt til et annet kirkesamfunn, dreier det seg sannsynligvis om noen av disse.

III – Geografisk fordeling av ektefellene: brudene

Fantes det en sammenheng mellom lojalitet til den lutherske kirka og hvor man valgte ekteskapspartner fra? Umiddelbart skulle man tenke seg at de som valgte en norsk eller skandinavisk brud eller brudgom var mer tilbøyelig til å forbli lojal til den lutherske kirka. Jeg har derfor sett nøyer på hvem de bergenske brudgommene og brudene giftet seg med 1691-1700. Oddleif Hodne gjorde en undersøkelse av bergensernes valg av ektefelle i periodene 1651-1675 og 1691-1700 i *Fra Agder til Amsterdam*. Jeg har gjort min undersøkelse uavhengig av hans, men tabell 13 og 14 i vedlegg sammenlikner hans og mine tall, som trass i noen mindre forskjeller viser det samme mønsteret.¹⁶⁶

Når jeg i dette underkapittelet og det neste drøfter *endogami*,¹⁶⁷ er det viktig å gjøre én ting klart: Resultatene avhenger av hvilken enhet man legger til grunn. Dette kan fortone seg som et dilemma. Er endogami å gifte seg med noen fra samme sted? Å gifte seg med noen fra samme land? Eller er det å gifte seg med noen fra nabolandet også endogami? Mitt svar er ja til alle tre. Man kan argumentere for at det i mitt materiale bare er snakk om endogami når to bergensere gifter seg med hverandre. Imidlertid er det klart at en bergenser ville hatt mer til felles med en person fra et annet sted i Norge enn med en person fra Flandern eller Rhinlandet. Det er derfor rimelig å omtale også et ekteskap mellom en bergenser og en person fra Trondhjem som endogamt. Jeg vil dessuten hevde at en nordmann ville ha såpass mye til felles kulturelt og språklig med en person fra Göteborg eller København at dette også kan omtales som endogami. På bakgrunn av dette omtaler jeg nedenfor endogami i både lokalt (bergensk), nasjonalt (norsk) og skandinavisk perspektiv.¹⁶⁸

---

¹⁶⁶ Tabellene mine baserer seg på tabell 24 og tabell 26 på henholdsvis side 87 og side 91 i Hodne, *Fra Agder til Amsterdam*. Hodne gjorde også den samme undersøkelsen for brudefolk fra Vester-Risør. I vedlegget forklarer jeg også forskjellene mellom Hodnes undersøkelse og min egen.

¹⁶⁷ Inngifte, å gifte seg med noen av samme gruppe. Det motsatte kalles *eksogami*.

¹⁶⁸ Med «skandinavisk» mener jeg en person fra Norge, Danmark og Sverige, etter nåtidens grenser. Det var svært få som innvandret til Amsterdam fra Island, Færøyene og de svensktalende kyststrøkene av Finland. Den

De 40 brudene fra Bergen giftet seg i stor grad med menn fra Skandinavia: 25 av de 40 fant en skandinavisk brudgom. Av disse var tre fra Danmark, fem fra Sverige, og resten, 17, fra Norge. Av nordmennene var hele elleve fra Bergen.¹⁶⁹ Dette gir en endogamiprosent på henholdsvis 62,5, 42,5 og 27,5, alt etter om vi anlegger et skandinavisk, nasjonalt eller lokalt perspektiv.¹⁷⁰ Av de resterende 15 giftet tre seg med en amsterdammann, to med en nederlender fra et annet sted, sju med en tysker, og tre med en fra ukjent sted.

Hvis vi skiller mellom de forskjellige gruppene, får vi imidlertid ulike mønstre, og særlig er dette tydelig hvis vi ser på de som viet seg luthersk etter lysning i rådhuset, og de som tok ut lysning i den kalvinistiske kirka. Blant de 22 som tok ut lysning ved rådhuset for så å vie seg i den lutherske kirka, tok hele 19 en skandinavisk brudgom. Ingen av de resterende tre giftet seg med en nederlender, to med en tysker og ei med en fra ukjent sted. Av de 19 giftet 14 seg med en nordmann, derav ni med en bergenser. Innen denne gruppa blir endogamien følgelig henholdsvis 86,4, 63,6 og 40,9 prosent. Gruppa som viet seg luthersk var altså helt tydelig mer endogam enn gruppa som helhet, uansett hvilket perspektiv vi anlegger.¹⁷¹ Med «motsatt» perspektiv ser vi også at den endogame gruppa i overveiende grad var luthersk viet: 19 av de 25 som giftet seg med en skandinav giftet seg også luthersk, nesten 80 prosent.

Blant de elleve som tok ut lysning i kirka, og sannsynligvis viet seg kalvinistisk, giftet bare to seg med en skandinav; ei giftet seg med en bergenser, ei med en danske. Derimot giftet fem seg med en nederlender, tre av dem med en fra Amsterdam. Samtlige som giftet seg med en nederlender, tok altså ut lysning i den kalvinistiske kirka. Av de resterende fire tok to en tysk brudgom, og to en hvis hjemsted er ukjent. Tendensen er altså klar til at de valgte nederlendere framfor skandinaver. På samme måte som vi så at de endogame hovedsakelig viet seg luthersk, ser vi også at de eksogame overveiende tok ut lysning i *de Kerk*: ni av 15, eller 60 prosent.

Sju av brudene tok ut lysning ved rådhuset, men viet seg ikke i den lutherske kirka. Av disse giftet fire seg med en skandinav (to med en svenske, to med en nordmann) og tre med en tysker. Denne gruppa var altså også relativt endogam, i den grad man kan vurdere ei så lita

---

eneste større svakheten med denne definisjonen blir derfor at den utelater de dansktalende områdene i den nåværende delstaten Schleswig-Holstein.

¹⁶⁹ Se tabell 5 og 6 i vedlegg.

¹⁷⁰ Henholdsvis 25/40, 17/40 og 11/40.

¹⁷¹ Henholdsvis 19/22, 14/22 og 9/22.

gruppe på denne måten, og minner i så måte mest om de luthersk viede. Hovedskillet ser derfor ut til å gå mellom de som tok ut lysning i kirka, og de som tok ut lysning i rådhuset.

Av de 40 brudene var det 17 som var kommunikanter, men de fordelte seg ikke likt mellom de tre gruppene. Vi har allerede sett at det var relativt sett flere kommunikanter blant de som viet seg luthersk, nøyaktig halvparten mot en tredjedel av resten.¹⁷² Forskjellen er derimot ikke nevneverdig mellom de som tar ut lysning i den kalvinistiske kirka, og de som tar ut lysning i rådhuset uten å vie seg luthersk etterpå. Her ser hovedskillet ut til å gå mellom de som viet seg luthersk, og de som ikke gjorde det. Tabell 6 i vedlegg viser også hvordan kommunikantene fordeler seg etter hvor brudgommen deres kom fra, og der ser vi at flertallet av dem, tolv, tok ut lysning med en skandinav. Dette er nesten halvparten av de som tok ut lysning med en skandinav, tolv av 25. De resterende fem tok ut lysning med en annen, noe som utgjør en tredjedel av de resterende 15. Hvis vi så isolerer de som viet seg luthersk med en skandinav, 19 personer, ser vi at ti av dem var kommunikanter, det vil si litt over halvparten. Tendensen er altså tydelig til at den typiske kvinnelige kommunikant og brud fra Bergen giftet seg i ei luthersk kirke med en skandinav.

For å oppsummere: De fleste bergensbrudene som viet seg luthersk giftet seg med en skandinav, og de fleste som giftet seg med en skandinav viet seg luthersk. Disse hadde også en sterkere tendens til å være kommunikanter enn resten av brudene. Nesten ingen som giftet seg med en ikke-skandinav viet seg luthersk, og de fleste av dem tok ut lysning i den kalvinistiske kirka.

IV – Geografisk fordeling av ektefellene: brudgommene

De bergenske brudgommene i samme periode var ikke like endogamt innrettede som brudene. Av de 94 bergenske brudgommene giftet 41 seg med en skandinav. 30 av disse giftet seg med en nordmann, og av disse igjen 10 med en bergenser. Dette gir en endogami på henholdsvis 43,6 (skandinavisk), 31,9 (norsk) og 10,6 (bergensk) prosent, noe som er merkbart lavere enn hos brudene.¹⁷³

En ganske tydelig forskjell mellom mennene og kvinnene er bergensmennes tendens til å gifte seg med nederlandske kvinner, og særlig med amsterdamkvinner. Hele 43 giftet seg med

---

¹⁷² Henholdsvis 11 av 22 og 6 av 18.

¹⁷³ Henholdsvis 41/94, 30/94 og 10/94. Se tabell 11 og 12 i vedlegg for detaljer.

nederlandske kvinner, derav 29 med amsterdamkvinner, nesten like mange som giftet seg norsk. 45,7 prosent giftet seg altså nederlandsk (derav 30,8 prosent amsterdamsk). Ti bergenske brudgommer giftet seg dessuten med kvinner fra andre land: Tre fant seg ei tysk kone, to ei belgisk, én ei skotsk, og fire ei hvis hjemsted er ukjent.

Det at så mange brudgommer giftet seg med ei amsterdamkvinne er helt i tråd med hva Hodne og Sogner har funnet ut i sine respektive verk. Hodne kommer i *Fra Agder til Amsterdam* fram til at 35,6 prosent av brudgommer fra Bergen 1651-1675 og 1691-1700 giftet seg med en nederlender, derav 25,8 prosent med ei kvinne fra Amsterdam. For brudgommer fra Vester-Risør var dette lavere, henholdsvis 20,6 og 17 prosent.¹⁷⁴ Sogner kommer i *Ung i Europa* fram til at 34,6 prosent av brudgommer fra Rogaland giftet seg med ei amsterdamkvinne i perioden 1700-1720.¹⁷⁵

Som hos kvinnene, ser vi imidlertid tydelige forskjeller mellom de forskjellige gruppene. 54 av de 94 viet seg luthersk etter lysning i rådhuset, og av dem giftet 37 seg skandinavisk. Derav giftet 29 seg norsk, og derav igjen ni med en bergenser. Endogamiprosentene blir dermed 68,5, 53,7 og 16,7.¹⁷⁶ I likhet med hos brudene ser vi også at den endogame gruppa hovedsakelig var luthersk viet: 37 av 41 skandinavisk gifte viet seg i den lutherske kirka. Av de resterende 17 giftet hele 15 seg med ei amsterdamkvinne, én med en nederlender og én med en tysker. (15 er 27,8 prosent av 54, over en fjerdedel.) Stikk i strid med hva vi så hos de luthersk viede brudene, var det mange av de tilsvarende brudgommene som giftet seg med ei innfødt kvinne. Vil det si at de mennene som viet seg luthersk var bedre integrert enn de kvinnene som gjorde det samme?

Av de 33 som tok ut lysning i kirka og ikke viet seg luthersk, viet bare en eneste seg med en skandinav, og sågar en bergenser.¹⁷⁷ Tolv giftet seg med ei fra Amsterdam, elleve med ei fra Nederland for øvrig, og to med ei fra Tyskland. Her finner vi også igjen alle de som giftet seg skotsk, belgisk og «ukjent». Denne gruppa var altså påfallende eksogam. Vi ser dessuten at gruppa gift med amsterdamkvinner fordeler seg ganske jamt mellom luthersk viede og lysning

---

¹⁷⁴ Brudefolkene fra Vester-Risør var jamt over meget endogame. I denne perioden giftet 62,2 prosent av brudgommene og 56,5 prosent av brudene derfra seg med en vestegde, de aller fleste med en eller ei fra Vester-Risør.

¹⁷⁵ Regnet om fra Sogners tabeller i *Ung i Europa*, side 124. Sogner opererer med forskjellige tabeller for førstegangs gifte og enkefolk, og påviser at enkemenn var langt mer tilbøyelige til å gifte seg norsk. 35 av i alt 101 brudgommer giftet seg med ei amsterdamkvinne, mens ytterligere tre giftet seg med nederlendere fra andre steder.

¹⁷⁶ Henholdsvis 37/54, 29/54 og 9/54.

¹⁷⁷ Det er snakk om Evert Everts (ID5704) og Styntje Mangelus (ID5705), som tok ut lysning julaften 1694.

i de Kerk: henholdsvis 15 og tolv av de 29. Resten av den eksogame gruppa, de 24 som giftet seg med andre enn skandinaver eller amsterdammere, tok overveiende ut lysning i de Kerk: hele 20 av 24, eller 80 prosent.

I tillegg var det seks som tok ut lysning i rådhuset uten å vie seg luthersk etterpå, mens en brudgom viet seg luthersk etter lysning i den kalvinistiske kirka. Sistnevnte viet seg med en amsterdammer, mens de førstnevnte fordeler seg mellom skandinaver (en svenske og to dansker) og nederlendere (hvorav ei fra Amsterdam). I likhet med hos kvinnene ser det ut til at denne gruppa likner mest på de som viet seg luthersk.

Hvordan fordeler de 25 kommunikanter seg i dette bildet? De sammenhengene vi så ovenfor hos kvinnene, gjentar seg ikke hos mennene. For eksempel er det ikke relativt sett flere kommunikanter blant de som viet seg luthersk: 15 av de 54 som vier seg luthersk er kommunikanter, mens det samme gjelder 8 av de 33 som tar ut lysning i den kalvinistiske kirka, noe som gir omtrent like andeler.¹⁷⁸ Det er heller ikke noen veldig synlig overvekt av kommunikanter blant de som tok ut lysning med en skandinav, sjøl om en viss forskjell synes: 13 av de 41 skandinavisk gifte var kommunikanter, mot 10 av de 43 nederlandsk gifte og 2 av de 10 resterende.¹⁷⁹ Endelig viser tabell 12 heller ingen overvekt av kommunikanter blant de som viet seg luthersk med en skandinav, som blant kvinnene. Riktignok er én ting påfallende: Av de 20 som viet seg luthersk med ei fra Norge utenom Bergen, var halvparten kommunikanter, noe som er påfallende høyt. Derimot er det påfallende lavt at bare én av de som gifter seg med en bergenser var kommunikant, særlig tatt i betraktning at seks av de kvinnene som giftet seg med en bergenser var kommunikanter.¹⁸⁰

For å oppsummere ser vi noen av de samme sammenhengene som hos brudene. Det er en nær sammenheng mellom endogami og luthersk vielse, og eksogami og kalvinistisk lysning. Sammenhengene vi så hos brudene mellom endogami, luthersk vielse og kommunikantgjerning er derimot ikke så åpenbare hos brudommene. Den viktigste forskjellen fra brudene er likevel brudommens tendens til å velge bruder fra Amsterdam, og det at disse fordeler seg jamt mellom luthersk vielse og kalvinistisk lysning. Men hvor nederlandske var amsterdambrudene som ble luthersk viet?

---

¹⁷⁸ Henholdsvis 27,8 prosent (15/54) og 24,2 prosent (8/33).

¹⁷⁹ Henholdsvis 31,7 prosent (13/41), 23,2 prosent (10/43) og 20 prosent (2/10).

¹⁸⁰ Brudommen det er snakk om er Roelof Andries (ID7970), som tok ut lysning 6. september 1698 med Maria Jans (ID7971).

V – Bergensmennes amsterdambruder

For å få klarhet i dette, hadde det vært interessant å spore dem opp i de lutherske dåpsbøkene. Jeg har ikke gjort dette i noen større utstrekning, men jeg har funnet igjen søstrene Marritje og Ariaentje Paulus. De ble døpt henholdsvis 18. oktober 1678 og 21. juni 1682, og giftet seg med hver sin sjømann fra Bergen på slutten av 1690-årene. Marritje tok ut lysning med Hans Teunissen Valck 4. januar 1698 (se side 43), mens Ariaentje tok ut lysning med Matthijs Alberts Burghoff 14. februar året etter.¹⁸¹ Begge parene ble viet i en av de lutherske kirkene etter lysning. Alt tyder på Marritje og Ariaentje var døtre av Paulus Pauluss, som sjøl var fra Bergen, og som 13. oktober 1673 tok ut lysning med Annetje Harmens fra Amsterdam.¹⁸² Disse to amsterdamkvinnene var altså annengenerasjons innvandrere fra Norge. Kan det ha vært tilfellet for flere av amsterdambrudene?

Jeg mener det er sannsynlig, ettersom den lutherske kirka i Amsterdam først og fremst var ei innvandrerkirke. Dette hadde sine røtter i at det tok lang tid for kalvinistene å få effektiv kirkelig kontroll over Nederland etter reformasjonen, spesielt på landsbygda. Ifølge den britiske historikeren Jonathan Israel var det allerede i 1580-årene klart at den katolske kirka var blitt knust, og erstattet av et kirkelig tomrom.¹⁸³ For å motvirke at andre kirker kunne spre seg i denne flytende situasjonen, førte myndighetene ei intolerant linje overfor andre menigheter, inkludert lutherdommen. På 1590-tallet ble lutheranere diskriminert i Amsterdam, og denne kirkeretningen var tidvis forbudt. Dette ble senere oppmyket, men perioden med intoleranse gjorde at den lutherske kirka allerede da fikk karakter av å være «an 'outsiders' congregation of German-speaking immigrants».¹⁸⁴ Det varte til 1631 før lutheranerne fikk lov til å oppføre ei permanent kirke i Amsterdam. På dette tidspunktet antok man at den innfødte befolkningen var såpass lojal overfor den kalvinistiske kirka at man kunne tillate innvandrere å følge sin egen konfesjon.¹⁸⁵ Et forbud mot lutherdom på landsbygda i Holland, innført i 1624, vedvarte likevel utover 1700-tallet.¹⁸⁶ De første lutheranerne i Amsterdam var hovedsakelig flamske innvandrere, og disse fikk senere følge av innvandrere fra Tyskland og Skandinavia. Disse faktorene til sammen gjør det naturlig å gå

---

¹⁸¹ SAA arkivnr. 5001, inv. nr. 162; SAA arkivnr. 5001, inv.nr. 166. Hans Teunissen Valck har ID7910, Matthijs Alberts Burghoff ID7986. Hans og Marritje er også nevnt i kapittel 5, underkapittel IV.

¹⁸² ID4659.

¹⁸³ «It was clear, by the 1580s, that what had happened was less the replacement of one church by its successor than the shattering of the old and its replacement, in large part, with an ecclesiastical vacuum» Israel, *The Dutch Republic*, side 363.

¹⁸⁴ Israel, *The Dutch Republic*, side 375.

¹⁸⁵ Israel, *The Dutch Republic*, side 388-389.

¹⁸⁶ Israel, *The Dutch Republic*, side 657 og side 1024.

ut fra at de fleste lutheranere født i Amsterdam var etterkommere av innvandrere. Erika Kuijpers antar at de fleste som var registrert der allerede i 1626 var annengenerasjons eller tredjengenerasjons innvandrere,¹⁸⁷ og noen større konvertering etter det til lutherdommen er lite tenkelig, sett i lys av den intoleransen jeg har beskrevet ovenfor.

I perioden 1663-1700 ble 4141 amsterdamkvinner og 1635 amsterdammenn kommunikanter i den lutherske kirka, mot 1533 norske kvinner og 1487 menn.¹⁸⁸ Det vites ikke hvor mange av disse 4141 amsterdamkvinnene som giftet seg i den lutherske kirka, eller overhodet. Det er dog naturlig å tenke seg at de fleste av de amsterdamkvinnene som giftet seg luthersk med bergenske og andre norske menn kom fra dette miljøet, og at disse hovedsakelig hadde tyske og skandinaviske røtter. I den grad røttene deres var skandinaviske, gjør dette endogamien desto større blant de bergenske sjømennene jeg drøftet i forrige underkapittel.

Det kan forresten godt tenkes at dette ikke bare gjaldt de 15 som tok ut lysning i rådhuset og ble luthersk viet, men også noen av de som tok ut lysning i kirka. Kuijpers viser nemlig at antallet kommunikanter født i Amsterdam i perioden 1663-1700 var langt mindre enn antallet døpte i samme periode, og Kuijpers tolker dette som at mange andre- og tredjengenerasjons innvandrere gikk over til andre kirkesamfunn, særlig den reformerte kirka. Hun sier at avstanden mellom lutherdommen og kalvinismen «werden in de loop van de zeventiende eeuw minder onoverkomelijk geacht dan in de eerste decennia na de Opstand», og tolker dette som et tegn på «snelle culturele integratie».¹⁸⁹

VI – Nordmenns forhold til lutherdommen

Jeg har nå sett på de lutherske vielsesbøkene i perioden 1691-1700, og jamført dem med lysningsregistrene og kommunikantbøkene. Resultatene overfor styrker den antakelsen jeg fikk gjennom å lenke lysningsregistrene og kommunikantbøkene i kapittel 4, nemlig at mange nordmenn hadde et løst forhold til den lutherske kirka, og at en del nordmenn ikke hadde noe forhold til den overhodet.

Kan dette delvis forklares av lutherdommens historie i Norge? Når vi ser på reformasjonens historie i Norge, kan det være grunn til å tro det. Med unntak av Bergen, der en del av de

---

¹⁸⁷ Kuijpers, *Migrantenstad*, side 107.

¹⁸⁸ Kuijpers, *Migrantenstad*, tabell 2-12 på side 369. I likhet med Kuijpers' øvrige tall angående kommunikanter er disse tallene hentet fra far og sønn Voortman. Se side 8.

¹⁸⁹ «... ble i løpet av det syttende hundreåret sett på som mindre uoverkommelig enn i de første tiårene etter oppstanden [mot det spanske styret]» (egen oversettelse). Kuijpers, *Migrantenstad*, side 110 (begge sitatene).

tyske kjøpmennene var lutheranere alt før reformasjonen,¹⁹⁰ hadde protestantiske ideer knapt hatt anledning til å bre seg før lutherdommen ble innført ovenfra. De fleste nordmenn fortsatte å være katolsksinnede en god stund etter reformasjonen. I mange bygder var det de samme prestene som fortsatte også etter reformasjonen, og som «godtok den nye lære pro forma for å beholde sine embeder», men fortsatte med katolske tradisjoner og liturgi.¹⁹¹ En slik prest var for eksempel han som ga Lauritz Nielssøn (1538-1622), bedre kjent som «Kloster-Lasse», si første utdanning.¹⁹² Andre steder kom det nye prester, ofte dansker, og gjerne svært nidkjære. Noen av disse ble tvunget av bøndene til å feire messe på «gammelmåten», andre ble jagd vekk, mens atter andre ble drept. Den første lutherske presten i Jølster skal ha «beseglet sin skjebne» i 1538 ved å brenne alle helgenbildene i bygda. Bøndene ble ikke blide.¹⁹³ Tidlig på 1600-tallet (i 1606?) skrev Peder Claussøn Friis (1545-1614) at bøndene i Agder «haffue altidt verridt meere villige och flittige thi ladt styrcke och oppeholde den Religion och Gudz-thieniste, som haffuer verridt affgudisk, end den som haffuer veridt rett och sand och uforfalskit epther Gudz Ord.» Dette gjaldt da særlig viljen til å betale tiende, som fikk seg en knekk etter at «Gudz reene Ord, som vaar medt Menniskens Dicht och Løgn lenge underthrygt, kom paa Fode igien» gjennom reformasjonen. Hatet mot de protestantiske prestene var så stort at de gjorde sitt beste for å unngå å betale.¹⁹⁴ Ennå i 1637 fant Johannes Martinus Rhugius (cirka 1609-1651) at bøndene i området ved Larvik hadde sympati for det de kalte «den gamle tro».¹⁹⁵ Ei heller var det «bare» uorganisert bondemotstand. Nevnte Lauritz Nielssøn sto i spissen for å forsøke å gjenvinne Norden for katolisismen, og sympatien for katolisismen strakk seg også oppover i embetsstanden: Ifølge historikeren Terje Bratberg var for eksempel Jens Bjelke (1580-1659) omgitt av katolsksinnede personer.¹⁹⁶

Hvor relevant er dette er for andre halvdel av 1600-tallet? I løpet av 1600-tallet ble reformasjonen på mange måter gjennomført, og rundt midten av hundreåret regner kulturhistorikerne Arne Bugge Amundsen og Henning Laugerud med at undergrunnskatolisismen i Norge var overvunnet. Gjennom trettiårskrigen hadde det lyktes

---

¹⁹⁰ Arne Bugge Amundsen og Henning Laugerud, *Norsk fritenkerhistorie 1500-1850*, side 49. Det nedenstående om katolisismen i Norge etter reformasjonen baserer seg i hovedsak på dette verket.

¹⁹¹ Bugge Amundsen og Laugerud, *Norsk fritenkerhistorie*, side 55.

¹⁹² Bugge Amundsen og Laugerud, *Norsk fritenkerhistorie*, side 59.

¹⁹³ Bugge Amundsen og Laugerud, *Norsk fritenkerhistorie*, side 54-55.

¹⁹⁴ Friis, *Samlede Skrifter*, side 224.

¹⁹⁵ Bugge Amundsen og Laugerud, *Norsk fritenkerhistorie*, side 71. Opprinnelig het han Hans Mortenssøn Rygh.

¹⁹⁶ Jens Bjelke var kansler i Norge 1614-1659. Bugge Amundsen og Laugerud hevder at han sjøl hadde katolske sympatier, mens Terje Bratberg hevder at han ikke hadde det sjøl, men var omgitt av personer med katolske sympatier. Jeg støtter meg her på Bratberg. Bugge Amundsen og Laugerud, *Norsk fritenkerhistorie*, side 62; Bratberg, «Jens Bjelke».

Christian 4. å stenge forbindelsen til det katolske Europa, og den katolske kirka avvirket sin *Missio Danica* («danske misjon»).¹⁹⁷ Det betyr imidlertid ikke at positive holdninger til «den gamle tro» var ute av verden. Gamle tradisjoner levde videre. I Vestfold, for eksempel, fantes det tre lovekirker,¹⁹⁸ nemlig Løvøy, Skoger og Vivestad. Bøndene fortsatte å valfarte dit på katolsk vis til utpå 1700-tallet. Myndighetene så gjennom fingrene med dette, siden pengene bøndene la igjen havnet hos grev Wedel. I 1743 ser det imidlertid ut til å ha tatt slutt, iallfall på Løvøy.¹⁹⁹ Også helt fram til 1700-tallet tok befolkningen vare på helgenbilder som var blitt rensket ut av kirkene ved reformasjonen.²⁰⁰

Bergenserne som innvandret til Amsterdam var enten født eller hadde levd en stund i Norges største og mest utadvendte by, og så å si alle var født mellom hundre og hundre og femti år etter reformasjonen. Man skulle derfor tro at lutherdommen var blitt en vane for dem i langt større grad enn landsmenn fra landligere strøk både i tidligere tider og samtid. Likevel hører vi til og med fra Bergen om at gamle, katolske tradisjoner holdt seg en stund utover 1600-tallet. Riktignok var «systemet» blitt nokså protestantisk ved begynnelsen av hundreåret, men det var først rundt 1640 at superintendent Ludvig Munthe fikk slutt på katolske skikker som karneval i fastetida.²⁰¹ Med dette friskt i minne, er det ikke usannsynlig at også noen bergensere syntes det var helt greit å slippe unna lutherdommen.

I tillegg til sjølve troa, kan man også ha villet slippe unna den strenge kirketukten: Gjennomføringen av reformasjonen skjedde ikke minst gjennom opptrappingen av straffene for «syndige» forhold som leiermål, og både Hodne, Sogner og Kuijpers omtaler flukt fra straff som motiv for utvandring. I *Fra Agder til Amsterdam* nevner Hodne flukt fra militærtjeneste (for menns del), flukt fra straff for blodskam, trolldom, leiermål og uekte barn, samt flukt fra konfirmasjonsforberedelser som motivasjon for å reise til Nederland, mens Sogner nevner flere av de samme faktorene i *Ung i Europa*.²⁰² Både Hodne og Sogner legger vekt på de «positive» faktorene når det gjelder å forklare utvandringa. Hodne sier at sjøl om «ønsket om å komme seg unna forpliktelser eller straff ... var hovedmotivet for utreisen» for enkelte, var denne gruppa «neppe ... så tallrik at den får noen betydning i statistisk

---

¹⁹⁷ Bugge Amundsen og Laugerud, *Norsk fritenkerhistorie*, side 73.

¹⁹⁸ Også kalt gavekirker eller votivkirker. Betegnelse på kirker som ble holdt ved like av gaver.

¹⁹⁹ Øystein Rian, *Vestfolds historie: grevskapstiden 1671-1821*, side 166-168.

²⁰⁰ Rian, *Vestfolds historie*, side 165.

²⁰¹ Fossen, *Borgerskapets By*, side 316.

²⁰² Hodne, *Fra Agder til Amsterdam*, side 108-110; Sogner, *Ung i Europa*, side 71-72.

sammenheng.»²⁰³ Flukta fra straff framføres altså som *tilleggsforklaring* for utvandringa. Kuijpers peker imidlertid på et enkelttilfelle der den strenge lovgivningen i Oldenborgmonarkiet kan ha vært utslagsgivende for norsk utvandring til Amsterdam. I 1672 ble påfallende mange norske kvinner kommunikanter i den lutherske kirka i byen.²⁰⁴

Året 1672 var imidlertid det som kalles *katastrofeåret* i nederlandsk historiografi, der det så vidt lyktes nederlenderne å unngå at franskmennene erobret Holland, inkludert Amsterdam. Hvorfor skulle så mange norske kvinner innvandre til Amsterdam i denne situasjonen? Ifølge Kuijpers, som støtter seg på Sogner i dette tilfellet, ligger forklaringa i dansk-norsk lovgivning angående straff ved leiermål. I 1671 kom nemlig en bestemmelse som sa at soldater ikke skulle straffes for leiermål, men bare dømmes av militær domstol, noe som i praksis betød at soldatene fikk langt mildere straff enn kvinnene.²⁰⁵ I denne situasjonen mener Kuijpers at mange norske kvinner må ha flyktet til Amsterdam for å unngå straff.²⁰⁶ Man ble straffet i Amsterdam, men på langt nær så strengt som i Norge: Van Lottum og Sogner opplyser at de fleste rettssakene om leiermål og uekte barn resulterte i at «mannen og kvinnen ble frikjent og/eller fikk en alvorlig reprimande, såfremt de lovet å gifte seg».²⁰⁷

I tillegg til de tilfellene som er dokumentert, som ble oppdaget av myndighetene, må det imidlertid være en god del tilfeller som myndighetene aldri fikk vite om, og tilfeller som vi ikke kjenner til fordi kildene er gått tapt. Dertil kan noen ha ønsket å slippe unna «atmosfæren» i et så strengt samfunn, og unngå noe de oppfattet som ubehagelig, nemlig prestens kontroll over hva de drev med. Skjønt det kan framstå som presentistisk, vil jeg hevde at de nøt sin frihet fra kontroll i Amsterdam, og at utvandringa delvis var ei «flukt» fra ei autoritær kirke. Det foregikk sosial kontroll i Amsterdam også, men man ble ikke straffet for å ikke gå til kirke, slik som i Danmark-Norge.²⁰⁸ Men det er uansett sannsynlig at nordmennene ikke ble sosialt kontrollert i samme grad som andre grupper i Amsterdam: Dette var et lavt befolkningssjikt i en storby, og dermed i utkanten av samfunnet. De mer borgerlige nordmennene som var til stede i Amsterdam hadde etter alt å dømme et annet kirkelig atferdsmønster. Et eksempel på dette er Adriaan Geelmuyden, sønn av Gert Geelmuyden, stamfar til den nåværende norske slekta. Adriaan var, trass i sine røtter, både luthersk

---

²⁰³ Hodne, *Fra Agder til Amsterdam*, side 108.

²⁰⁴ Kuijpers, *Migrantenstad*, side 201-202.

²⁰⁵ Sogner, *Krig og fred*, side 99.

²⁰⁶ Kuijpers, *Migrantenstad*, side 202.

²⁰⁷ van Lottum og Sogner, «Magnus og Barbara», side 398.

²⁰⁸ For sosial kontroll i Amsterdam, se Israel, *The Dutch Republic*, side 677-681.

kommunikant og luthersk viet.²⁰⁹ Også Cort Adeler og Cornelis Cruys ser ut til å ha vært lojale mot den lutherske kirka (Se side 16).

Kanskje det er den mindre strenge sosiale kontrollen futen Michael Tostrup i Lister og Mandal i 1743 hentydet til da han beskrev kystfolk i Lister og Mandals Amt på denne måten: «Bønder ved sjøkanten er meget tilbøjelige til sjøfart med skibe, og særdelis til den hollandske nations levemaader der medfører et meget fritt levned og magelighed ...».²¹⁰

Sett mot dette er det ikke vanskelig å tenke seg at mange nordmenn må ha nærret ei viss uvilje mot den lutherske kirka, også på slutten av 1600-tallet.

VII – Nordmenn i andre kirkesamfunn?

De forholdene vi her har sett på peker i samme retning som det lille overlappet mellom kildene, nemlig at mange nordmenn hadde et løst forhold til den lutherske menigheta. Jeg mener det er sannsynlig at de som *enten* var kommunikanter *eller* luthersk viet faller under denne kategorien, muligens også noen andre. Men kan noen av nordmennene ha meld seg inn i andre kirkelige samfunn? Innledningsvis nevnte jeg pakkhusmenigheta i Amsterdam i 1663, en hendelse som indikerer at nordmenn i Amsterdam ikke var fremmede for å revurdere sitt forhold til den lutherske kirka.

Jeg må minne om at jeg ikke har undersøkt kirkelige kilder utenom de lutherske, og at jeg derfor har lite annet enn antydninger og spekulasjoner å komme med. Mye av sekundærlitteraturen er også ganske taus om dette. Sogner skriver ingenting om det, og Kuijpers skriver riktignok at «niet alle Duitsers, Denen en Noren [waren] luthers».²¹¹ Hun drøfter imidlertid ikke hvilke andre religioner nordmennene og danskene kan ha hørt til. I dette kapittelet har jeg imidlertid vist at mange av de som giftet seg med nederlendere tok ut lysning i *de Kerk*. Lysning der gjør det i utgangspunktet sannsynlig at disse også viet seg kalvinistisk, og ektefelle fra Nederland kan også antyde et ønske om integrasjon, eller at man fulgte sin ektefelle, noe som iallfall er rimelig når det er snakk om norsk mann og nederlandsk kvinne. Skjønt vi vet også at man gjerne ble dobbeltregistrert om de to ektefellene hørte til

---

²⁰⁹ Adriaan Geelmuyden ble luthersk kommunikant 29. mars 1695, tok ut lysning med Catharina Abo fra Amsterdam 20. september 1696, og de ble viet i den lutherske kirka 9. oktober samme år. Adriaan er ført opp som *koopman* i lysningsregistrene.

²¹⁰ Margit Løyland. *Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli*, bind 4. Oslo, 2006.

²¹¹ Kuijpers, *Migrantenstad*, side 111.

forskjellige retninger.²¹² I materialet mitt har jeg sett to eksempler på dette, men ingen innenfor perioden jeg har behandlet i dette kapitlet.²¹³

Hvis nordmennene skulle ha søkt seg til ei anna kirke, virker kalvinismen som en logisk kandidat, siden det var den dominerende kirkelige retningen i Amsterdam og Nederland generelt. Pakkhusmenigheta viser til at dette var noe nordmenn kunne forestille seg, og samme år var det ei rettssak i Vest-Agder som viser at kalvinistisk tankegods kunne komme til Norge også, sammen med kalvinistiske salmebøker.²¹⁴ Også Ludvig Daae omtaler pakkhusmenigheta, og hevder at nordmennene og danskene i etterkant av denne episoden «snart tilegnede sig det hollandske Sprog og sluttete sig til den herskende Landskirke»,²¹⁵ uten at han dokumenterer dette.

Noe som imidlertid peker i retning av at dette kan ha vært tilfellet, er frafallet blant andre- og tredjegerasjons innvandrere nevnt ovenfor. Terskelen var sannsynligvis høyere blant første generasjon, men det er likevel trolig at det også var en bevegelse over til den kalvinistiske kirka blant dem. Jeg har ikke funnet noe enkeltteksempel som peker i samme retning, men Gunnar Knutsen skriver om to sjømenn fra Bergen som ble tatt til fange av den spanske inkvisisjonen i 1643. Begge hadde seilt med et nederlandsk skip, og minst en av dem hadde bodd en stund i Nederland: Johann Bakke opplyste at han var født katolikk, men var blitt kalvinist i Hoorn. Da han ikke var villig til å gå tilbake til katolisismen, dømte inkvisisjonen ham til ett års straffarbeid og to års religiøs opplæring.²¹⁶

Johann Bakke hadde altså valgt «å leve og dø som kalvinist». Andre kan ha valgt annerledes: Sett i lys av det vi har sett ovenfor er det ikke usannsynlig at noen kan ha valgt å oppsøke sine oldeforeldres kirke, til og med halvannet århundre etter reformasjonen. Og ovennevnte Rhugius reiste i 1639 fra Norge igjen, tilbake til Nederlandene, og denne gangen til Amsterdam, der han ser ut til å ha blitt fram til han døde i 1651.²¹⁷ Ifølge Bugge Amundsen

---

²¹² «Wanneer een van de partijen gereformeerd was werden de huwelijken ingetekend in beide registers.» <http://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/overzicht/5001.nl.html>

²¹³ Det dreier seg om følgende to par: Jonas Gregorius (ID5605 og ID7268), som tok ut lysning den 28. (kirka) og 29. (rådhuset) mai 1688 med Maria Franz fra Amsterdam, og Dirk Rus (ID5797 og ID8113), som tok ut lysning den 21. oktober 1701 med Hester van Streek, også fra Amsterdam.

²¹⁴ Løyland, «Salig på jorda eller i himmelen?». Merk at Bugge Amundsen og Laugerud i kapitlet om kalvinismen i Norsk fritenkerhistorie (side 75 og utover) ikke nevner noe om kalvinistisk innflytelse gjennom folkelig kontakt på 1600-tallet.

²¹⁵ Daae, *Nordmænds udvandring*, side 20.

²¹⁶ Gunnar Knutsen, «En norsk sjømann i Den spanske inkvisisjonen», i *Norsk teologisk tidsskrift* 2/2010.

²¹⁷ Else-Britt Nilsen, «Hans Mortenssøn Rygh», artikkel i *NBL2*.

og Laugerud «virket [han] som prest blant nordmenn der».²¹⁸ Hvor mange norske katolikker det kan være snakk om, er imidlertid usikkert, og for en nordmann som skulle *oppsøke* katolisismen, var andre land mer logiske reisemål. Kanskje de spanske Nederlandene, men enda mer Frankrike eller de iberiske landene. Særlig Portugal og Andalucia utpeker seg som sannsynlige, siden det foregikk en god del norsk handel på nettopp disse områdene.

At noen skulle ha blitt medlem i andre kirkesamfunn enn disse virker i utgangspunktet ikke sannsynlig. Men til og med den minst opplagte av alle muligheter kan ikke utelukkes: I kommunikantboka for 1702 fant jeg en luthersk kommunikant som hadde konvertert til jødedommen! I marginen ved sida av en kvinnelig kommunikant står det at hun er «joods geworden en heeft haar kint laten besnijden, gelijk int protocol genoteert is d. 16. decemb. Ao 1705».²¹⁹ Hun hadde altså, omtrent tre år etter hun hadde latt seg skrive inn som luthersk kommunikant, konvertert og latt barnet sitt omskjære. Hun var riktignok ikke nordmann, men det viser likevel at lutheranere kunne konvertere til jødedommen. Jødene hadde også sitt strøk øst i Amsterdam, og hvis det skulle vært kontakt mellom kristne og jøder i noen by i Europa, måtte det vært denne. Jeg har ikke funnet tilsvarende notater i kommunikantbøkene om lutheranere som konverterte til kalvinismen eller katolisismen, uten at dette trenger å være av betydning.

Alt i alt har det vist seg vanskelig å finne klare bevis på at nordmenn ble medlemmer i andre kirker. Jeg mener likevel at jeg har sannsynliggjort at dette fant sted. Like fullt var det mange som fant trygghet i å melde seg inn i den kirka de var vant med hjemmefra. Ikke minst ville dette kanskje være naturlig for de som så for seg å reise tilbake til Norge: Kunne de vise til at de hadde vært lojal overfor lutherdommen, ville tilbakevandringa by på færre problemer.

VIII – Konklusjon

Sogner setter som nevnt opp kriteriene fellesskap i bosted, yrke og religiøs tilhørighet, samt en viss grad av endogami. Vi har tidligere stadfestet at kriteriene om bosted og yrke er oppfylt: Langt de fleste bergensere bodde i de østlige arbeiderstrøkene, og langt de fleste bergenske menn var sjøfolk. Vi har også sett ovenfor at bergensere i stor grad var endogame, dersom man teller alle ekteskap med en nordmann, og i enda større grad hvis man tar med

---

²¹⁸ Bugge Amundsen og Laugerud, *Norsk fritenkerhistorie*, side 71.

²¹⁹ SAA arkivnr. 213, inv.nr. 545. Hvorvidt det dreier seg om Stijntje Ivers fra Wedel, skrevet inn 31. august, eller om Susanna Barnsfeld fra Amsterdam, skrevet inn 2. august, er uklart.

svensker og dansker. For mennenes vedkommende kommer dessuten muligheta av at en del av deres amsterdambruder var annengenerasjons innvandrere.

Kriteriet om religiøs tilhørighet, derimot, oppfylles etter mitt skjønn bare delvis. Mange av de bergenske brudfolkene hadde ei ganske løs tilknytning til den lutherske kirka, i den forstand at mange bare var enten luthersk viede eller lutherske kommunikanter, og mange ikke var noen av delene. Det er sannsynlig at noen også kan ha blitt medlem i andre kristne kirker, særlig den kalvinistiske, men at ikke en gang jødedommen kan utelukkes. Konklusjonen blir at kirketilhørighet er samfunnsmodellens svake ledd. Det er ikke sikkert at nordmenn i Amsterdam følte seg mindre som et samfunn av den grunn – kanskje de andre faktorene var viktigere for dem.

Det kan likevel se ut til at tilknytningen til den lutherske kirka var sterkere på 1690-tallet enn det den hadde vært på 1660-tallet. På 1660-tallet tok flertallet av nordmenn ut lysning i *de Kerk*, mens flertallet på 1690-tallet tok ut lysning ved *de Puy*, noe som kan tyde på en økning i antallet lutherske vielser.²²⁰ Etter at «kirkestriden» i 1663 var avsluttet, ser det ikke ut til å ha vært flere stridigheter. Samme år begynte den lutherske kirka igjen å registrere kommunikanter, og i 1671 bygde man den nye lutherske kirka innen gangavstand for de fleste norske innvandrere. Kanskje alt dette bidrog til at nordmenn i Amsterdam fikk et bedre forhold til den lutherske kirka enn de tidligere hadde hatt?

---

²²⁰ På 1690-tallet tok, som vist ovenfor, 29 bergenske kvinner og 60 bergenske menn ut lysning ved rådhuset, mens 11 bergenske kvinner og 34 bergenske menn tok ut lysning i (den kalvinistiske) kirka. På 1660-tallet tok derimot bare 3 bergenske kvinner og 7 bergenske menn ut lysning ved rådhuset, mens 86 bergenske kvinner og 132 bergenske menn tok ut lysning i kirka. Hva dette kan bety i praksis, aner jeg ikke.

Kapittel 7 – Antall utvandrere fra Bergen 1661-1720

Etter å ha undersøkt innvandringens struktur nøye gjennom kapittel 4-6, er det på tide å reise spørsmålet om hvor mange kvinner og menn fra Bergen som slo seg ned i Amsterdam. I kapittel 4 telte jeg opp 1124 enkeltbergensere av begge kjønn i perioden 1661-1720, men det er opplagt at flere innvandret, da ikke alle enten var kommunikanter eller tok ut lysning i byen. Det er for eksempel ikke til å utelukke at noen kom til Amsterdam som gifte, mens andre aldri giftet seg. I dette kapittelet skal vi anslå hvor mange de var.

I – Antall kvinner i lysningsregistre og kommunikantbøker 1661-1720

Vi har bare to kilder til rådighet til å anslå antallet bergenskvinner i Amsterdam 1661-1720, og derfor er det en enklere beregning som skal til for å anslå deres antall.²²¹ Som nevnt i kapittel 4, var det 208 kvinnelige kommunikanter (mengden K) og 258 bruder (mengden L) fra Bergen i perioden, og 81 kvinner (mengden $K \cap L$) finnes igjen i begge kilder. Til sammen er det snakk om 385 dokumenterte bergenskvinner i perioden 1661-1720 (mengden $K \cup L$).²²² Færre enn dette kan det knapt ha vært, med mindre jeg har lenket for få personer snarere enn for mange. Jeg tror snarere det omvendte er tilfellet, og 385 kvinner er derfor et absolutt minimum.

Vi kan imidlertid gå ut fra at det var flere. For det første må enkelte ha blitt kommunikanter før 1663, trass i at den lutherske kirka ikke registrerte dem som sådan. For det andre er kommunikantbøkene for 1668 og 1674 gått tapt, og vi har derfor ikke oversikt over hvor mange bergensere som ble registrert som kommunikant disse årene.

Men hvor mange bergenskvinner kan ha kommet til Amsterdam uten å hverken gifte seg eller bli lutherske kommunikanter? De brudene som ikke ble lutherske kommunikanter kan ha meldt seg inn i andre kirker, eller valgt å ikke melde seg inn i noe kirkesamfunn overhodet. De bergenskvinnene som bare kom til Amsterdam for å bli tjenestejenter, uten å gifte seg eller gå til nattverd i den lutherske kirka, forblir usynlige for oss. Dette gjelder også de som allerede var gift da de kom: Oddleif Lian beregner at 9,6 prosent av de som utvandret fra

---

²²¹ Skulle vi fulgt det matematiske fagspråket jeg har brukt tidligere, hadde det her vært snakk om *universalmengden*, eller U . Jeg kommer nedenfor til å bruke begrepene $U \setminus K$ om alle som ikke er kommunikanter, $U \setminus L$ om alle som ikke er brudefolk, og $U \setminus KUL$ om alle som ikke er noen av delene.

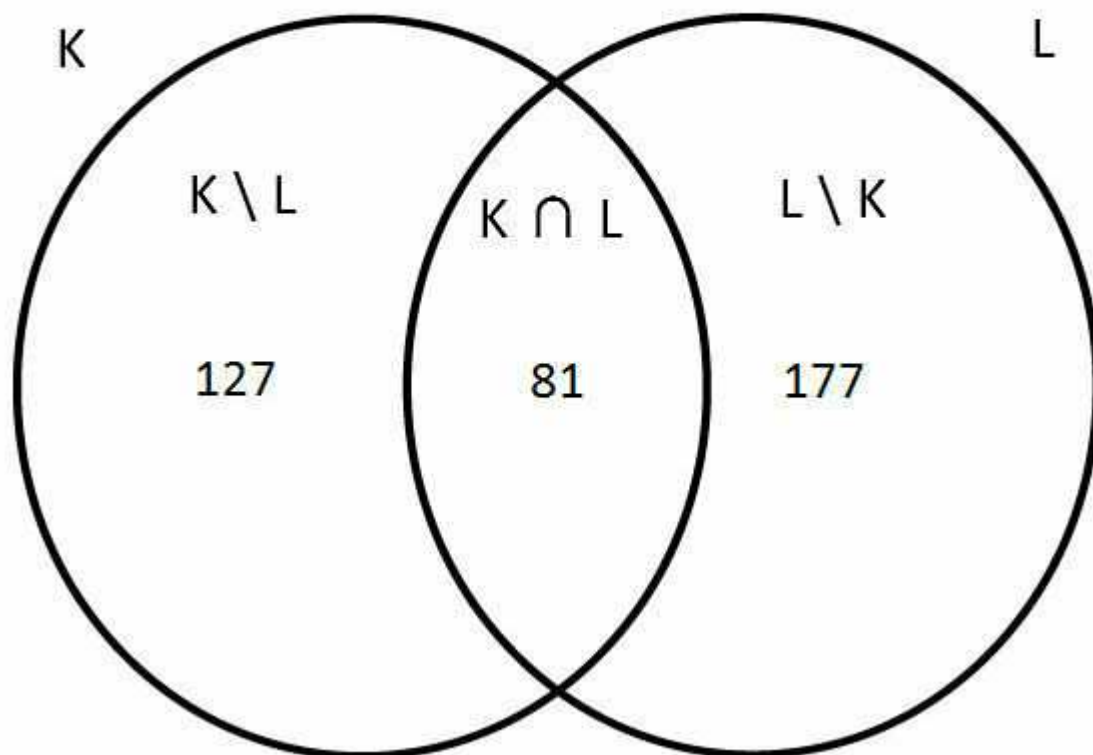
²²² Jeg minner her om at symbolet $\cap$ står for «og», mens symbolet $\cup$ står for «eller». $K \cap L$ betyr altså de som både er kommunikanter og brudefolk, mens $K \cup L$ står for de som er enten kommunikanter eller brudefolk. Jeg minner dessuten om at symbolet $\setminus$ står for «med unntak av», og $L \setminus K$ betyr altså de som er brudefolk uten å være kommunikanter.

Lyngdal alt var gift (se side 47). Ingen ting tilsier at dette ikke også skulle gjelde blant utvandrere fra Bergen.²²³ Hvis flertallet av dem ikke var kommunikanter, slik som hos de som giftet seg i Amsterdam, forblir flertallet av dem usynlige.

Figur 6: Venn-diagram over kvinnelige kommunikanter (K) og bruder (L) i perioden 1661-1720, samt anslått totalt antall (U) med antall udokumenterte personer ($U \setminus K \cup L$).

$$U = 662 \text{ el. } 663$$

$$U \setminus K \cup L = 277-278$$

Hvor mange var de? Det nærmeste vi kommer et fornuftig grunnlag for å anslå deres antall, er å ta utgangspunkt i overlappet mellom mengdene K og L, og anta at nuptialiteten hos kommunikantene og kirkemedlemskapet hos brudene kan si oss noe om hvor mange som faller utenfor begge kilder. Vi husker at nuptialiteten blant kommunikantene var 38,9 prosent.²²⁴ Kan vi gå ut fra at de bergenskvinnene som ikke ble kommunikanter hadde en

²²³ Lian, *Tilbagegang og stillstand*, side 157-158. Lian skiller riktignok ikke mellom menn og kvinner i denne sammenhengen.

²²⁴ 81/208, $K \cap L$ delt på K.

tilsvarende nuptialitet? Altså at de 177 som var bruder, men ikke kommunikanter ($L \setminus K$), utgjorde 38,9 prosent av mengden $U \setminus K$? I så fall skulle 177 delt på 0,389 gi oss antallet bergenskvinner som ikke ble kommunikanter (mengden $U \setminus K$). Dette gir oss 455 ikke-kommunikanter, og summert med de 208 dokumenterte kommunikantene får vi 663 kvinner i perioden 1661-1720.²²⁵

Regner vi andre vegen, og bruker kirkemedlemskap blant brudene som utgangspunkt, får vi et tilsvarende antall. Vi husker at kirkemedlemskapet blant brudene var 31,4 prosent.²²⁶ Og hvis vi går ut fra at gruppa som ikke giftet seg i Amsterdam hadde et tilsvarende kirkemedlemskap, skulle 127 delt på 0,314 gi oss antallet bergenskvinner som ikke giftet seg i Amsterdam (mengden $U \setminus L$). Dette blir 404, og summert med de 258 dokumenterte brudene gir dette oss 662 kvinner i perioden 1661-1720.²²⁷ De to anslagene blir med andre ord nesten like: Ifølge denne utregningsmetoden kan vi regne med enten 662 eller 663 bergenskvinner i Amsterdam i perioden 1661-1720.

II – Antall menn i lysningsregistre og kommunikantbøker 1661-1720

Som nevnt i kapittel 4, var det 298 mannlige kommunikanter (mengden K) og 596 brudgommer (mengden L), og 155 menn (mengden $K \cap L$) finnes igjen i begge kilder. Til sammen er det snakk om 739 dokumenterte enkeltmenn 1661-1720 (mengden $K \cup L$). Som hos kvinnene er dette sannsynligvis et absolutt minimumsanslag. De samme faktorene som gjelder for kvinnene gjelder også for mennene. Dessuten husker vi fra kapittel 5 at bare 78 av de 443 sjøfarene i det ostindiske kompaniet var brudgommer eller kommunikanter.²²⁸ For enkelhets skyld begynner jeg med å beregne antallet menn i perioden 1661-1720 på samme måte som jeg beregnet antall kvinner.

Hvis vi igjen tar utgangspunkt i overlappet mellom mengdene K og L , får vi anslag som gir mening? Ja, det får vi, og som hos kvinnene får vi anslag som stemmer godt overens.

Nuptialiteten blant kommunikantene var 52 prosent.²²⁹ Hvis vi går ut fra at de 441 som var brudgommer uten å være kommunikanter utgjør 52 prosent av mengden $U \setminus K$, vil 441 delt på

---

²²⁵ 177 delt på 0,389 gir cirka 455, hvorav gruppa $L \setminus K$ utgjør 177, og de udokumenterte blir da 278 i antallet. 455, lagt sammen med de 208 dokumenterte kommunikantene, blir 663 kvinner 1661-1720.

²²⁶ $81/258$, $K \cap L$ delt på L .

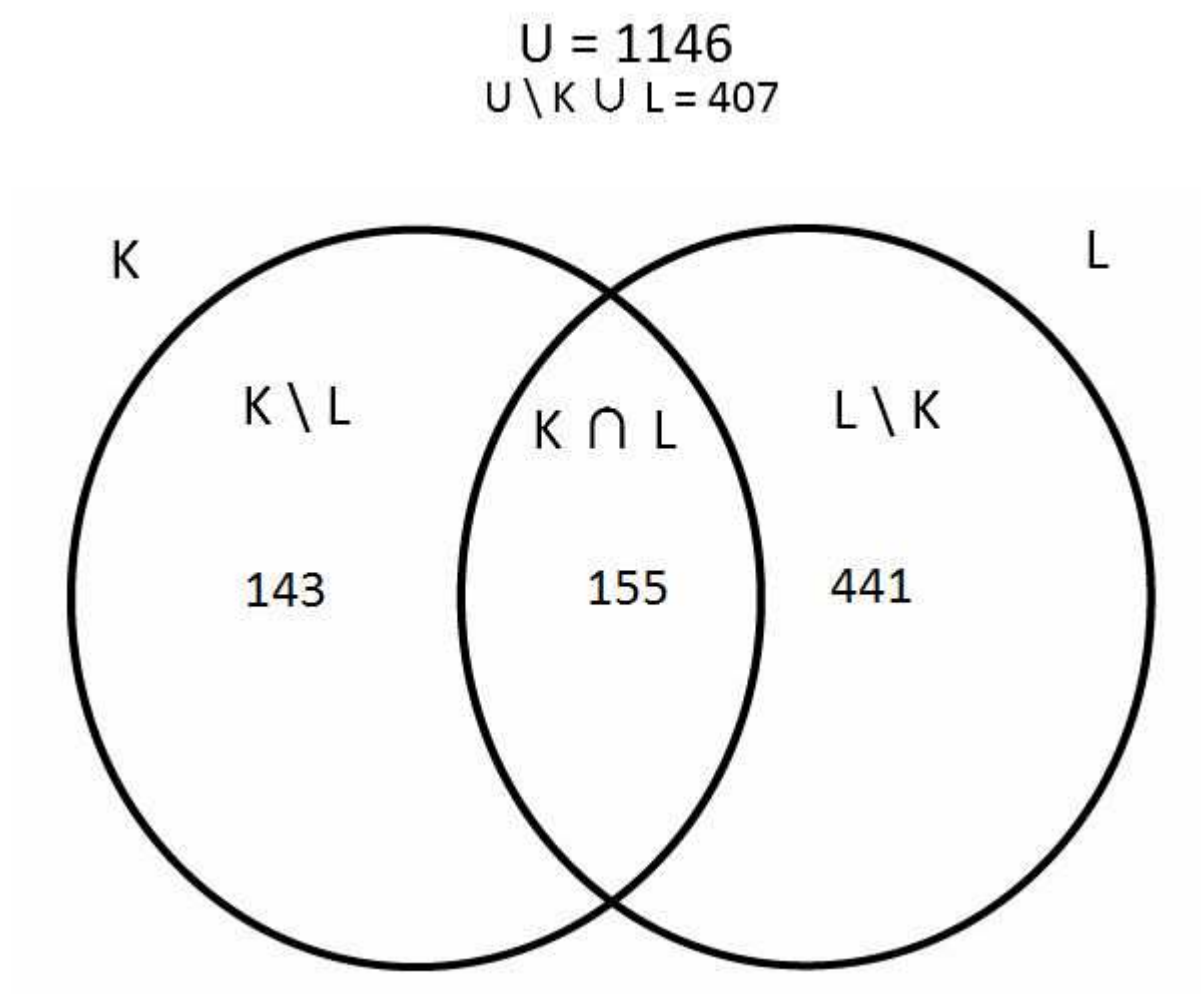
²²⁷ 127 delt på 0,314 gir cirka 404, hvorav gruppa $K \setminus L$ utgjør 127, og de udokumenterte blir således 277 i antallet. 404, lagt sammen med de 258 dokumenterte brudene, blir 662 kvinner 1661-1720.

²²⁸ 66 var brudgommer, 30 var kommunikanter og 18 var begge deler.

²²⁹ $155/298$, $K \cap L$ delt på K .

0,52 gi oss antallet bergensmenn som ikke ble kommunikanter. Det gir oss antallet 848, og summerer vi dette med de 298 dokumenterte kommunikantene, får vi 1146 menn i perioden 1661-1720.²³⁰

Figur 7: Venn-diagram over mannlige kommunikanter (K) og brudgommer (L) i perioden 1661-1720, samt anslått totalt antall (U) med antall udokumenterte personer ($U \setminus K \cup L$).

Kirkemedlemskapet blant brudgommene var 26 prosent,²³¹ og hvis vi går ut fra at gruppa som ikke giftet seg i Amsterdam hadde et tilsvarende kirkemedlemskap, gir 143 delt på 0,26 oss antallet bergensmenn som ikke giftet seg i Amsterdam (mengden $U \setminus L$). Dette blir 550, som summert med de 596 dokumenterte brudgommene gir oss 1146 menn i perioden 1661-1720,

²³⁰ $441/0,52$ gir cirka 848, hvorav $L \setminus K$ utgjør 441, og de udokumenterte blir da 407 i antallet. 848 pluss de 298 dokumenterte kommunikantene utgjør 1146 menn i perioden 1661-1720.

²³¹ $155/441$, $K \cap L$ delt på L.

som er identisk med anslaget ovenfor.²³² Ifølge denne utregningsmetoden skal det være snakk om 1146 menn, mot 662 eller 663 kvinner.

Men her ser vi brått hvilke begrensninger denne metoden fører med seg: I kapittel 5 fant vi 443 dokumenterte ostindiafarere, hvorav 365 ikke har latt seg lenke med hverken lysningsregistre eller kommunikantbøkene. Regnestykket mitt impliserer dermed at de aller fleste bergenske menn som hverken giftet seg på stedet eller ble kommunikanter også var ostindiafarere – og dermed at de aller fleste som seilte i andre bransjer enten ble kommunikanter eller giftet seg i Amsterdam. Dette kan vanskelig stemme: Sølvi Sogner fant i *Ung i Europa* ut at 25 rogalandske sjøfolk i den nederlandske handelsflåten 1700-1710 hadde en nuptialitet på 36 prosent, og et kirkemedlemskap på 40 prosent (se side 39).²³³

Vi husker dessuten at de fleste skipssoldbøker i perioden 1661-1679 er gått tapt, og at ostindiafarere i denne perioden derfor er sterkt underregistrert. Tar vi høyde for dette, blir det åpenbart at beregningene mine er feil. Det er ikke urimelig å anta at iallfall et par hundre bergensere var ostindiafarere i perioden 1661-1679, hvorav de fleste ikke går igjen i andre kilder. Dette slår bena under regnestykket mitt: Sannsynligvis er derfor 407 usynlige menn og 1146 menn totalt et altfor lavt anslag. Det trekker i sin tur også anslagene om kvinnene i tvil.

Erika Kuijpers antar i *Migrantenstad* at et større antall innvandrere faller utenfor både lysningsregistre eller kommunikantbøker, og at brudefolk og kommunikanter muligens bare utgjorde «een topje van een ijsberg».²³⁴ Ingen av de to kildene er dessuten representative kilder for innvandring til Amsterdam, ifølge Kuijpers, tvert imot stod begge for en viss sosial seleksjon. Hun hevder for eksempel at «[d]e migranten die lidmaat werden van de lutherse kerk behoorden tot het relatief gesettelde deel van hen.»²³⁵ Hvis dette er sant, skulle nuptialiteten blant kommunikanter faktisk være høyere enn blant innvandrere i sin alminnelighet, både blant kvinner og menn. Sannsynligvis betyr det også at kirkemedlemskapet blant brudefolkene var høyere enn blant innvandrere allment, og det fører til at befolkningsanslagene må bli desto høyere.

---

²³² 143/0,26 gir 550, hvorav K\L utgjør 143, og vi sitter igjen med et antall udokumenterte personer på 407, som er det samme som det vi kom til ovenfor.

²³³ Sogner, *Ung i Europa*, side 120-123. Også omtalt i kapittel 5 ovenfor.

²³⁴ Kuijpers, *Migrantenstad*, side 115.

²³⁵ «De innvandrene som ble medlem av den lutherske kirka hørte til den relativt bofaste delen av dem», min oversettelse. Kuijpers, *Migrantenstad*, side 116.

III – Antall menn 1681-1720 i alle kilder

Men hvor mye høyere anslag må vi komme til? For mennenes vedkommende finner vi deler av svaret på hvor mange som faller utenfor de to kildene lysningsregistre og kommunikantbøker, i skipssoldbøkene. Et hint om at dette kan gi annerledes anslag, er at vi så kirkemedlemskapet og nuptialiteten blant asiafarerne i kapittel 5, og de verdiene er ganske mye lavere enn det vi fant i kapittel 4.

Det er imidlertid tvilsomt om alle de asiafarerne jeg har funnet skal regnes som *innvandrere* til Amsterdam. Svært mange av dem satte uten tvil knapt sine ben i byen før de har blitt vervet og reist ut. Jeg nevnte to eksempler på side 46. Nok et eksempel er Helmigh Weldingh, som seilte ut med «Neptunus» den 13. oktober 1704, og som etter alt å dømme ble i Asia til han omkom der den 10. august 1719. Han ser ikke ut til å ha vært mer enn tjue år gammel da han reiste ut.²³⁶ Han kan neppe kalles innvandrer til Amsterdam, men derimot kan han godt kalles innvandrer til Asia. I alle høve kan han kalles *utvandrer* fra Bergen. Derfor er det viktig å påpeke at jeg i dette underkapittelet ikke beregner mannlig innvandring til Amsterdam, men *mannlig utvandring fra Bergen til eller via Amsterdam*.²³⁷

Som nevnt ovenfor har vi dokumentert 443 ostindiafarere fra Bergen 1661-1720. Av de 443 i hele perioden lot 78 seg lenke med enten lysningsregistre, kommunikantbøker eller begge deler, mens 365 ikke lot seg lenke overhodet. Av disse 78 er 66 lenket opp med lysningsregistrene, og 30 lenket opp med kommunikantbøkene. 48 er bare lenket opp med lysningsregistrene, tolv bare med kommunikantbøkene, og 18 med begge kilder.²³⁸ Overlappet mellom skipssoldbøkene og de andre to kildene er altså meget lite.

Ser dette veldig annerledes ut hvis vi innskrenker perspektivet til 1681-1720? Med tanke på kildesituasjonen før 1680 er vi nødt til å gjøre dette hvis vi skal komme fram til troverdige befolkningsanslag. 405 av de 443 ostindiafarerne finnes igjen i denne perioden. Bare én ostindiafarer går igjen på begge sider av skillet, nemlig Marten Cornelisz, som seilte ut i både 1680 og 1684 (se side 39). Av de 405 ostindiafarerne var elleve også kommunikanter, 46 også brudgommer, og 17 begge deler. Siden vi nå har innskrenket perioden til 1681-1720, velger

---

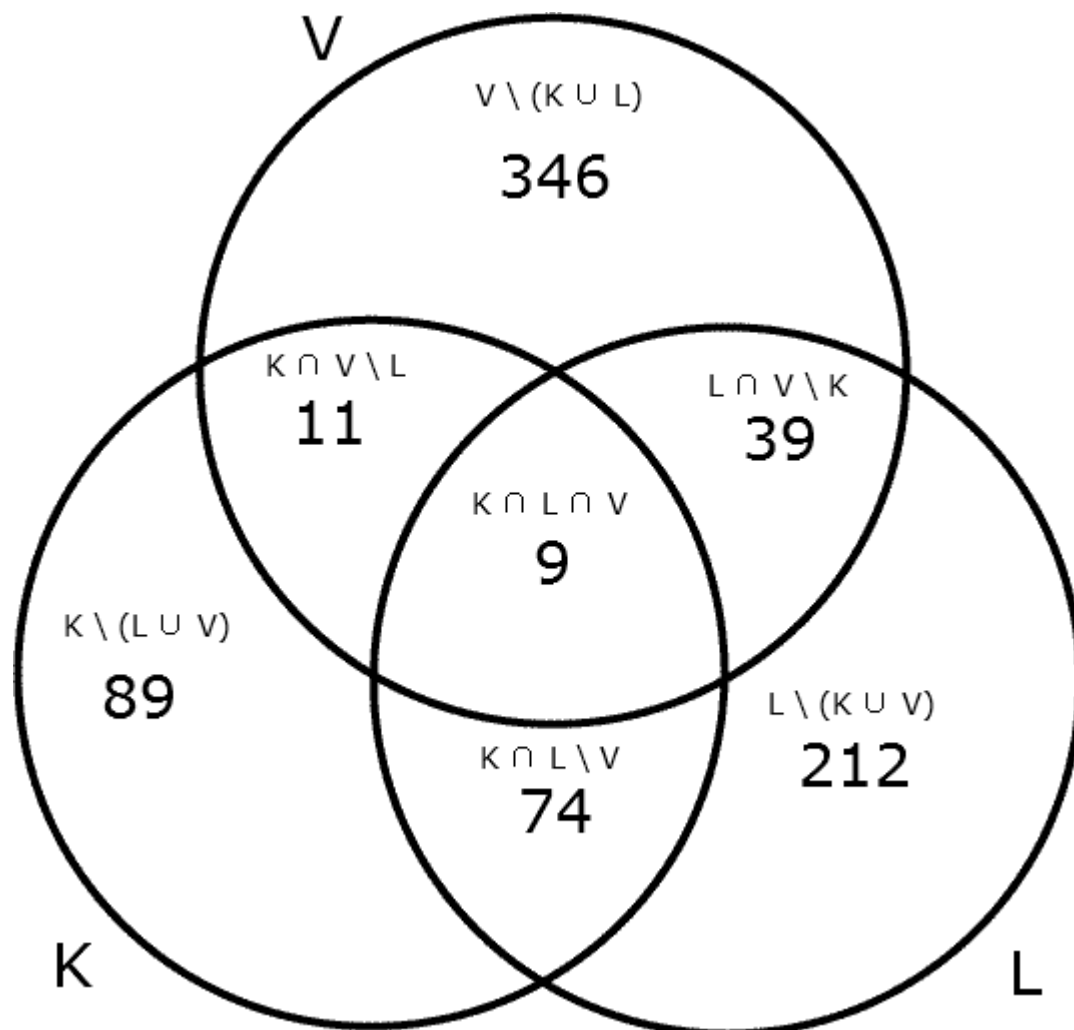
²³⁶ Ifølge Sollieds avskrifter av skifteprotokoller for Bergen, side 1248-1249 var det en Helmich Welling som arvet sin far i 1717, han var da i Ostindia og 32 år gammel. Dette er et så sjeldent navn at jeg tør anta at det er snakk om samme person.

²³⁷ Et moment jeg ikke tar høyde for her, er tilbakevandring. Det er åpenbart at noen av de som ikke omkom under asiafarta reiste tilbake til Bergen, sannsynligvis særlig de som *ikke* ble gift i Amsterdam.

²³⁸ Henholdsvis 23 personer med og 25 personer uten månedsbrev, 2 personer med og 10 personer uten månedsbrev, og 6 personer med og 12 personer uten månedsbrev.

jeg imidlertid å se bort fra kommunikatant- og lysningsoppføringer fra før 1681. Dette får følger for blant annet Harmen Pelser (se side 40), som ble kommunikatant i 1686, og som seilte ut i 1688 og 1694, men som tok ut lysning og giftet seg allerede i 1670. Han regnes derfor som $K \cap V$ i denne sammenhengen, sjøl om han «egentlig» burde regnes som $K \cap L \cap V$. På samme måte regner jeg Marten Cornelisz som $V \setminus (K \cup L)$ i denne sammenhengen, ettersom han giftet seg i 1671.²³⁹

Figur 8: Venn-diagram med overlapp mellom skipssoldbøker, kommunikatantbøker og lysningsregistre 1681-1720.

Blant de 334 brudgommene og 183 kommunikatantene 1681-1720 har jeg gått tilsvarende til verks som med ostindiafarerne, og sett bort fra lenker med oppføringer fra før 1681. Ni av kommunikatantene er ellers lenket sammen med lysningsoppføringer fra før 1681, sju av de

²³⁹ Se kapittel 5 for opplysninger om Harmen Pelser og Marten Cornelisz.

som tar ut lysning er lenket sammen med kommunikantoppføringer før 1681. De to som først giftet seg før 1681, for så å gifte seg igjen etter 1681, er tatt med i det totale antallet.

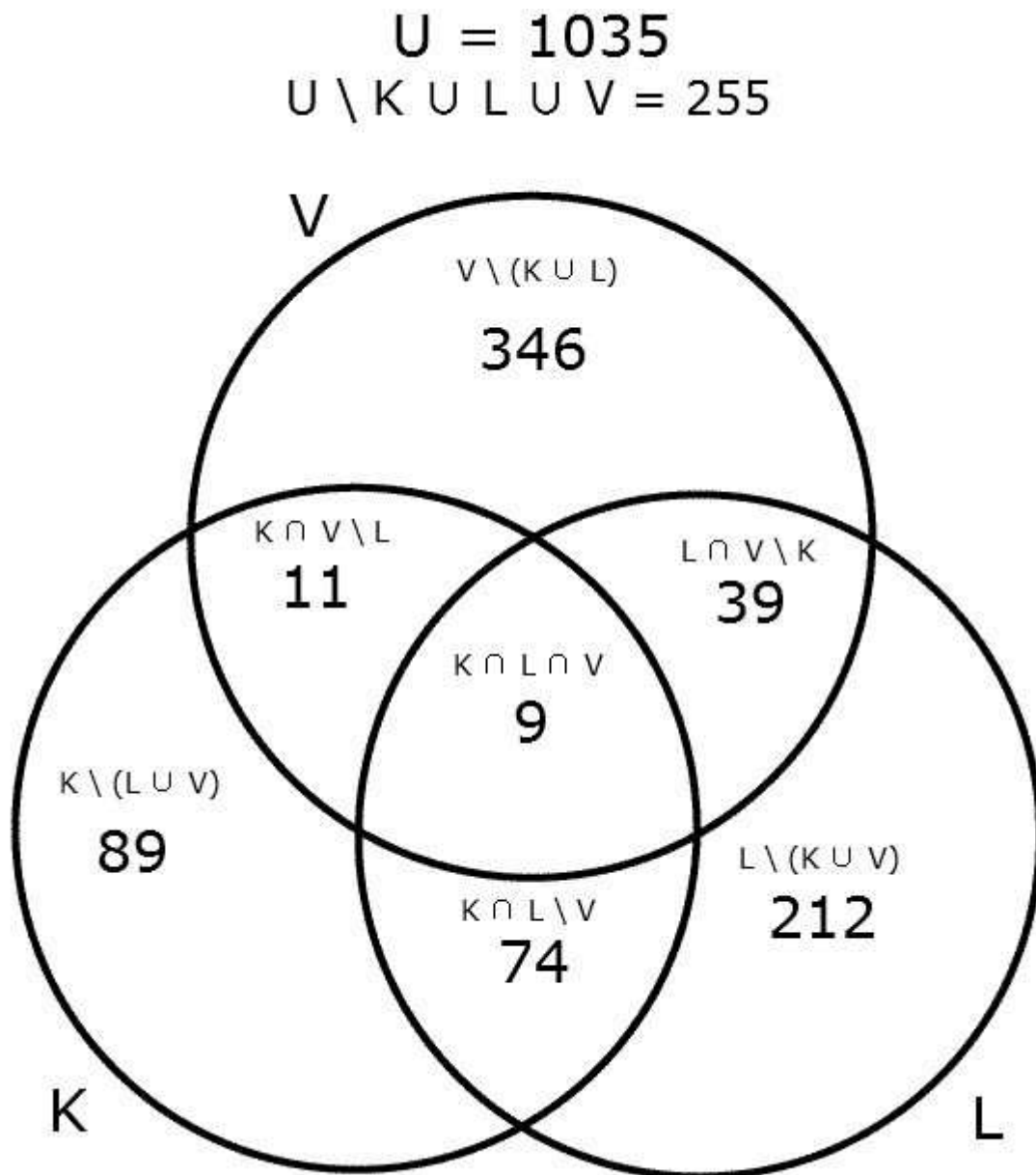
Venn-diagrammet ovenfor viser overlappet mellom de tre kildegruppene 1681-1720. K står for mengden kommunikanter (183), L for mengden brudgommer (334) og V for mengden ostindiafarere (405). Diagrammet viser tydelig mengdene som ikke overlapper med andre kildegrupper: $K \setminus (L \cup V)$ står for de kommunikantene som ikke finnes igjen i de andre kildene (89), $L \setminus (K \cup V)$ for de brudgommene som ikke finnes igjen i andre kilder (212), og $V \setminus (K \cup L)$ for de ostindiafarerne som er hverken kommunikanter eller brudgommer (346). Videre viser det overlappet mellom hver kilde: $K \cap L \setminus V$ står for de som var både kommunikanter og brudgommer, men ikke asiafarere (74), $K \cap V \setminus L$ for de som var både kommunikanter og asiafarere, men ikke brudgommer (11), mens $L \cap V \setminus K$ står for de som var både brudgommer og asiafarere, men ikke kommunikanter (39). I tillegg ser vi overlappet mellom alle tre kildene, $K \cap L \cap V$ (9). Her ser vi tydelig hvordan innskrenkningen fra perioden 1661-1720 til perioden 1681-1720 påvirker overlappet mellom skipssoldbøkene og de andre kildene: $K \cap V \setminus L$ holder seg stabilt på 11 (skjønt det ikke er snakk om de samme 11 personene), $L \cap V \setminus K$ har sunket fra 46 til 39, og $K \cap L \cap V$ har sunket fra 17 til 9. Summen av alle personer i alle kildegrupper (unionen), $K \cup L \cup V$, er 780. Summen av alle personer i K og L, $K \cup L$, er 434.

Det å trekke inn ostindiafarerne gir oss langt høyere tallanslag. Antallet bergensmenn som enten var kommunikanter eller brudgommer ($K \cup L$) for perioden 1681-1720 er 434 (jmfør 739 for perioden 1661-1720), mens antallet som var enten en av disse eller ostindiafarere ($K \cup L \cup V$) i samme periode er 780. Med andre ord øker minimumsanslaget med over to femtedeler med en gang vi tar med asiafarerne i betraktningen. Jeg gjentar at antallet brudgommer 1681-1720 er 334 (L), antallet kommunikanter 183 (K), og antallet som var både kommunikanter og brudefolk er 83 $K \cap L$. Dette gir et kirkemedlemskap på 24,9 prosent blant brudgommene, og en nuptialitet på 45,6 prosent blant kommunikantene.²⁴⁰ Begge disse verdiene er noe lavere enn det vi har sett for perioden 1661-1720 som helhet, men likevel sammenliknbart. Merk imidlertid at nuptialiteten likner på nuptialiteten for perioden 1671-1720, som vi så på side 28.

---

²⁴⁰ Henholdsvis $K \cap L$ delt på L, altså 83/334, og $K \cap L$ delt på K, altså 83/183.

Figur 9: Venn-diagram med anslag over totalt antall bergensmenn 1681-1720.

Antallet asiafarere i perioden 1681-1720 er 405 (V). Antallet som både var asiafarere og kommunikanter er 20 ($K \cap V$), mens antallet som var både asiafarere og brudgommer er 48 ($L \cap V$). Dette gir oss et kirkemedlemskap på 4,9 prosent, og en nuptialitet på 11,9 prosent.²⁴¹ Dette er lavt sammenliknet med kapittel 5, der vi så at asiafarerne 1661-1720 hadde et kirkemedlemskap på 6,8 prosent og en nuptialitet på 14,9 prosent. Forskjellen skyldes ikke at vi har fjernet de asiafarerne som er funnet igjen som kommunikanter og brudfolk 1661-

²⁴¹ Henholdsvis $K \cap V$ delt på V, altså 20/405, og $L \cap V$ delt på V, altså 48/405.

1680,²⁴² men at vi har sett bort fra lenkinger med lysnings- og kommunikantoppføringer i tida før 1680.

For å beregne totalt antall isolererer jeg her ostindiafarerne, for så å anslå mørketall som ovenfor på resten, det vil si gruppa $K \cup L \setminus V = 375$. Hvis man da tar utgangspunkt i denne gruppa («restbefolkningen») og anslår deres nuptialitet hos de kommunikantene som ikke er asiafarere, og kirkemedlemskap blant de brudgommene som ikke er asiafarere, blir disse verdiene henholdsvis 45,4 prosent og 25,9 prosent – ganske likt verdiene for kommunikanter og brudgommer allment i perioden.²⁴³

Som ovenfor får vi samsvarende anslag mellom utregning via nuptialitet²⁴⁴ og utregning via kirkemedlemskap,²⁴⁵ og vi sitter igjen med 255 udokumenterte menn som hverken var brudgommer eller kommunikanter ($U \setminus K \cup L \cup V$), og til sammen 630 menn i perioden 1681-1720 utenom VOC ($U \setminus V$). Med de 405 i VOC (V), kommer vi opp i 1035 menn i perioden (U). Denne gruppa hadde et gjennomsnittlig kirkemedlemskap på 15,8 prosent, og en gjennomsnittlig nuptialitet på 32,3 prosent.²⁴⁶ Husk på at dette fortsatt er med en nuptialitet på 45,4 prosent for alle som ikke er i VOC, noe som kan være litt høyt.

Kan man bruke dette til å gi et tydeligere anslag for også 1661-1680, der vi mangler informasjon om ostindiafarta? La oss nå anta at mannlige innvandrere hadde den samme nuptialiteten i perioden 1661-1680 som i perioden 1681-1720. Da kan vi dele 596, L for 1661-1720, på 0,323. Gjør vi dette, får vi at cirka 1845 bergensmenn kan ha utvandret til eller via Amsterdam i løpet av disse seksti årene.

IV – Antall menn 1681-1720: *West-Indische Compagnie*

Den største mangelen med det anslaget jeg har gjort ovenfor er at det ikke tar høyde for norsk deltakelse i Vestindiakompaniet, *de West-Indische Compagnie (WIC)*. Dette var et annet stort nederlandsk selskap som i likhet med VOC hadde ei stor oversjøisk virksomhet. Dessverre

---

²⁴² Av de 39 asiafarerne som er funnet til og med 1680, har jeg funnet igjen 4 i lysningsregistrene, 1 i kommunikantbøkene og 1 i begge. Nuptialiteten og kirkemedlemskapet i denne gruppa isolert er altså lavere enn i gruppa som helhet.

²⁴³ Henholdsvis $K \cap L \setminus V$ delt på $K \setminus V$, altså 74 delt på 163, og $K \cap L \setminus V$ delt på $L \setminus V$, altså 74 delt på 286.

²⁴⁴ Vi deler L på nuptialiteten, altså $212/0,454$. Dette regnestykket gir 467 ikke-kommunikanter ($U \setminus K$), og trekker vi fra L (212) får vi 255 udokumenterte personer.

²⁴⁵ Vi deler K på kirkemedlemskapet, altså $89/0,259$, noe som gir oss 344 ikke-brudgommer ($U \setminus L$). Trekker vi fra K (89), får vi 255 udokumenterte personer, det samme som forrige utregning.

²⁴⁶ Henholdsvis K/U , altså $163/1035$, og L/U , altså $334/1035$.

kjenner vi ikke til hvor mange sjøfolk som tjenestegjorde i WIC fra selskapet ble opprettet i 1621 til det ble slått konkurs i 1792, siden arkivene er gått tapt.

Det er likevel ikke urimelig å anta at det var vel så vanlig å reise med WIC som med VOC. Både fra Stavanger og Bergen nevner Sogner at det var mange som reiste med vestindiakompaniet.²⁴⁷ Jeg går her ut fra at omtrent like mange seilte ut med WIC som med VOC, og at de hadde et tilsvarende kirkemedlemskap og en tilsvarende nuptialitet. Rent praktisk dobler jeg derfor antall ostindiafarere, og gjennomfører beregningene ovenfor på nytt med den nye «restbefolkningen». Dette er riktignok i beste fall intelligent gjetting, i verste fall ren spekulasjon. Jeg mener dog det ikke er noe mer uholdbart enn å la de ovenstående anslagene stå uforandrede, siden de ikke tar hensyn til WIC overhodet.

Hvis vi gjør dette, og dobler gruppa V (altså for både ostindiafarere og vestindiafarere), får vi en mengde V på 810. Mengden som ikke var kommunikanter eller brudgommer dobles til 692 ($V \setminus (K \cap L)$), og mengden som var kommunikanter, men ikke brudgommer til 22 ($K \cap V$). Likeledes blir mengden som var brudgommer, men ikke kommunikanter 78 ($L \cap V$) og de som var både brudefolk og kommunikanter 18 ($K \cap L \cap V$).

Når vi har gjort dette, har vi igjen 316 personer som ikke omfattes av V, altså $K \cup L \setminus V$. Av disse er 78 bare kommunikanter ($K \setminus L$), 173 bare brudefolk ($L \setminus K$) og 65 begge deler ($K \cap L \setminus V$). $K \setminus V$ er 143, med en nuptialitet på cirka 45,4 prosent. mens $L \setminus V$ er 238, med et kirkemedlemskap på cirka 27,3 prosent.²⁴⁸ Dette er fortsatt verdier som stemmer godt overens med det vi fant for 1681-1720 allment.

Som ovenfor får vi samstemte anslag via nuptialitet²⁴⁹ og kirkemedlemskap.²⁵⁰ Begge disse gir oss at summen av menn utenfor ostindia- og vestindiafarta blir 524. Summert med V, 810, ender vi med et totalanslag på 1334 menn fra Bergen som utvandret til eller via Amsterdam i perioden 1681-1720. Denne gruppen hadde en total nuptialitet på cirka 25 prosent, og et kirkemedlemskap på cirka 13,7 prosent.²⁵¹

---

²⁴⁷ Sogner, *Ung i Europa*, side 96; Sogner, «Og skuta lå i Amsterdam ...», side 75.

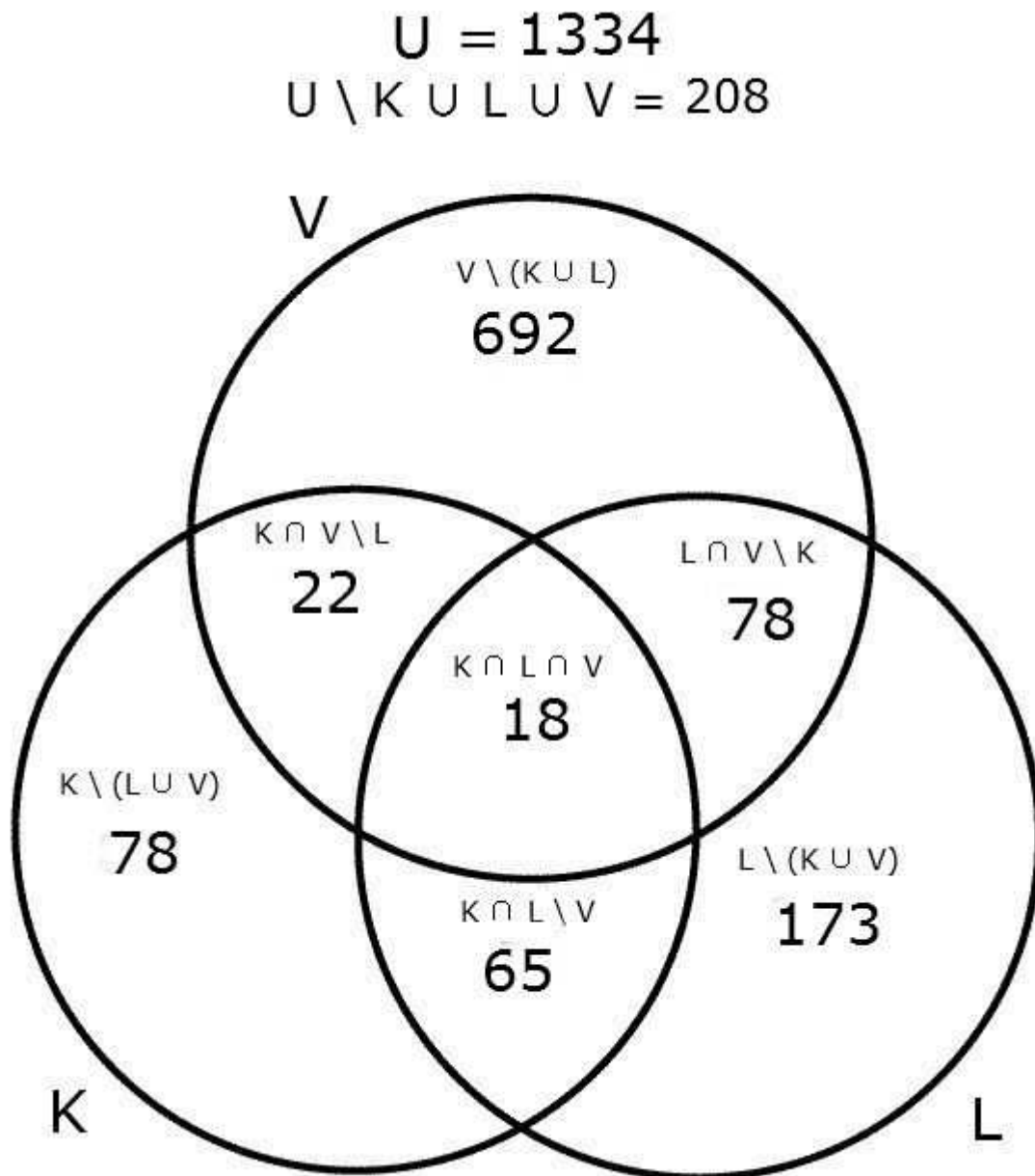
²⁴⁸ Henholdsvis $K \cap L \setminus V$ delt på $K \setminus V$, det vil si 65/143, og $K \cap L \setminus V$ delt på $L \setminus V$, det vil si 65/238.

²⁴⁹ Vi deler L på nuptialiteten, altså 173/0,454. Dette regnestykket gir 381 ikke-kommunikanter ($U \setminus K$), og trekker vi fra L (173) får vi 208 udokumenterte personer. $U \setminus K$ pluss K (143) gir oss 524.

²⁵⁰ Vi deler K på kirkemedlemskapet, altså 78/0,273, noe som gir oss 286 ikke-brudgommer ($U \setminus L$). Trekker vi fra K (78), får vi 208 udokumenterte personer, det samme som forrige utregning. $U \setminus L$ pluss L (238) gir oss 524.

²⁵¹ Henholdsvis 334 delt på 1334, og 183 delt på 1334.

Figur 10: Venn-diagram med anslag over totalt antall bergensmenn 1681-1720.

Merk at V her står for både ostindiafarere og vestindiafarere!

For perioden 1661-1680 er informasjonen mangelfull om ostindiafart og vestindiafart, men hvis vi som ovenfor tar utgangspunkt i at forholdet mellom brudgommer og sjøfarere var noenlunde likt i hele perioden, kan vi anslå antallet bergensmenn som utvandret til Amsterdam i perioden 1661-1720. Hvis vi deler 596, L for 1661-1720 på nuptialiteten 0,25, får vi at cirka 2384 bergensmenn kan ha utvandret til eller via Amsterdam i løpet av disse seksti årene.

Anslaget jeg har gjort er basert på premissene om at det var like mange vestindiafarere som ostindiafarere, og at de oppførte seg likt. Dessuten er det basert på premisset vi har brukt ovenfor, om at man kan lese antallet udokumenterte personer ut fra overlappet mellom lysningsregistre og kommunikantbøker. De resterende brudene og mannlige kommunikanter var også overveiende sjøfolk (se side 15), og sannsynligvis hovedsakelig enten i den nederlandske marinen og den europeiske handelsflåten. At både kirkemedlemskapet og nuptialiteten blant disse var høyere enn blant ostindia- og vestindiafarerne er det etter min mening ingen tvil om: De seilte i farvann nærmere Amsterdam, og dødeligheta var som på land (mot rundt 50 prosent blant ostindiafarerne).²⁵² Dessuten peker Sogners undersøkelse av sjøfolk fra Rogaland i den nederlandske handelsflåten 1700-1710 i samme retning – som nevnt ovenfor hadde de relativt høy nuptialitet og relativt høyt kirkemedlemskap i forhold til ostindiafarerne. Det er derfor rimelig at de hadde vesentlig høyere nuptialitet og kirkemedlemskap enn norske sjøfolk i andre bransjer.

V – Vurdering av anslag og kjønnsproporsjoner

Jeg har altså anslått at cirka 2384 menn fra Bergen utvandret til eller via Amsterdam i perioden 1661-1720, og at ganske nøyaktig en fjerdedel av dem giftet seg. I samme periode har jeg kommet til at cirka 662 eller 663 kvinner fra Bergen utvandret, ut fra en nuptialitet på 38,9 prosent. Betyr dette at ubalansen mellom kjønnene var såpass stor? At det var tre og en halv ganger så mange mannlige utvandrere som kvinnelige?

At det var flere menn enn kvinner som utvandret, er hevet over enhver tvil. Likevel, hvis vi regner ut hvor mange av disse som var enten brudefolk eller kommunikanter (KUL), kommer vi til helt forskjellige resultater: Hos mennene er bare 31 prosent av dem representert i de enten lysningsregistrene eller kommunikantbøkene, mens hele 58,1 prosent av kvinnene er det.²⁵³ Hvor rimelig er dette? At flere kvinner enn menn er kommunikanter gir mening, men hvor rimelig er det at jeg har regnet med en høyere nuptialitet for kvinnelige innvandrere enn for mannlige til en by som hadde et klart kvinneoverskudd fra midten av 1600-tallet? Jeg tror anslaget på 662-663 kvinner er for lavt, særlig siden vi ovenfor så at både lysningsregistre og kommunikantbøker står for en sosial seleksjon. Dessverre finnes det ingen andre kvantitative kilder som kan belyse det mer usynlige av kjønnene. Å vurdere hvordan man skal anslå et

---

²⁵² Sogner, *Ung i Europa*, side 91.

²⁵³ Henholdsvis KUL delt på U, det vil si 739/2384, og KUL delt på U, det vil si 385/663.

høyere antall på en fornuftig måte er derfor å vurdere hvor isen er minst tynn. Jeg lar derfor anslaget stå.

Imidlertid kan det godt være det er riktig at kvinnene hadde en høyere nuptialitet enn mennene likevel. Lian fant at av 748 utvandrere til Nederland fra Lyngdal 1650-1800 var 9,6 prosent allerede gift da de dro ut, mens minst 23,4 prosent giftet seg i Nederland. Her var det imidlertid betydelig forskjell mellom kjønnene: Minst 45,6 prosent av kvinnene giftet seg, men bare minst 12,4 prosent av mennene.²⁵⁴ Skulle vi lagt disse nuptialitetsverdiene til grunn for anslag over utvandrere fra Bergen 1661-1720, ville vi endt med et noe lavere anslag over kvinner, og et dobbelt så høyt anslag over menn, nemlig henholdsvis 566 og 4806.²⁵⁵ Jeg tror ikke disse anslagene er riktige. For kvinnes del impliserer de at kommunikanter hadde lavere nuptialitet enn ikke-kommunikanter, og jeg tror det motsatte var tilfellet. For mennenes del tror jeg rett og slett dette anslaget er for høyt. Anslagene basert på Lian peker likevel i samme retning: Den mannlige utvandringa var vesentlig høyere enn den kvinnelige.

VI – Befolkningsutviklinga i Bergen 1645-1720

Hvor høyt var folketallet i Bergen i denne perioden? Det eneste historikerne er enige om, er at Bergen var Norges største by. Egentlige folketellinger finnes ikke før 1769 i Norge, og manntallene av 1666 og 1701 omhandler bare landdistriktene, i tillegg til at de utelukkende teller menn. I Bergen ble det imidlertid tatt opp diverse manntall i perioden, der både menn og kvinner ble telt (men på langt nær alle). Jeg har sett på Anders Bjarne Fossens bind av Bergen bys historie, *Borgerskapets by 1536-1800*,²⁵⁶ og på Yngve Nedrebøs artikkel «Bergen - frå Skandinavias største by til strilane sin hovudstad».²⁵⁷

Basert på koppeskattmanntallet av 1645 anslår Fossen at folketallet det året var rundt 8500. I første halvdel av 1600-tallet hadde det vært ei rekke pestepidemier i Bergen, og senest i 1637 hadde 1059 personer dødd av pest, i tillegg til at omtrent 1000 personer døde av vannkopper.²⁵⁸ Fra 1645 og fram til 1683 hadde Bergen ganske beskjeden folkevekst: Basert

---

²⁵⁴ Lian, *Tilbakegang og stillstand*, side 157-158

²⁵⁵ Henholdsvis 258 (L) delt på 0,456 og 596 (L) delt på 0,124.

²⁵⁶ Det er her snakk om kapittel 6, «Befolkningen, sosiale grupper» (side 94-103), som omhandler 1536-1568, kapittel 18, «Befolkningen» (side 289-308), som omhandler 1568-1660, kapittel 29, «Befolkningen» (side 492-507), som omhandler 1660-1730, og kapittel 41, «Bergenserne på 1700-tallet» (side 761-780), som omhandler 1730-1800. Min framstilling i dette kapittelet bygger hovedsakelig på kapittel 18 og kapittel 29.

²⁵⁷ Yngve Nedrebø. «Bergen - frå Skandinavias største by til strilane sin hovudstad: om folketalsutvikling og flytting 1600 – 1900»

²⁵⁸ Fossen, *Borgerskapets By*, side 289 og 293-294.

på koppeskattmantallet av 1683 anslår han en folkemengde på minst 8475 mennesker, men sannsynligvis rundt 9000.²⁵⁹ Etter dette tok folkeveksten seg opp: Fossen mener Bergen må ha passert 10 000 innbyggere rundt 1700, og basert på krigsstyrmanntallet av 1714 finner han at folketallet må ha vært «vel 11.000» det året.²⁶⁰

Med andre ord skisserer Fossen en ganske svak folkevekst mellom 1645 og 1683, fulgt av en sterkere folkevekst fra 1683 til 1714. Fossen forklarer dette økonomisk: For å forklare stagnasjonen i den første perioden peker han på «den økonomiske utviklingen i annen halvdel av 1600-tallet og da særlig omkring 1680», der også antallet nye borgere var lavere enn det hadde vært tidligere. Han mener også det er sannsynlig at det også flyttet færre inn i de lavere lagene i byen i samme periode.²⁶¹ Som kontrast peker Fossen på at 1690-tallet kanskje var «det beste tiåret i perioden» for eksporthandelen i byen, samtidig som storkrigene i Europa gjorde borgerne i stand til å ta kontroll over en stor del av handelen.²⁶² Konsekvensen ble at disse bedringene «førte til en ganske kraftig folkevekst».²⁶³ Framgangen fortsatte til Danmark-Norge kom med i Den store nordiske krigen i 1709.

Nedrebø mener folketallet var langt mer stabilt i perioden, og konsekvent høyere enn det Fossen anslår. Ifølge ham hadde byen omtrent 15 000 innbyggere tidlig på 1600-tallet, før de store pestepidemiene tidlig i dette hundreåret. Etter pesten i 1637 hadde byen 11 000 innbyggere, minst 11 000 til 12 000 innbyggere på midten av 1640-tallet, og minst 16 000 innbyggere i 1685. Deretter slakket folkeveksten av, og folketallet nådde mellom 18 000 og 20 000 i 1720.²⁶⁴ Nedrebø baserer disse anslagene ikke bare på manntallene, men også på kirkebokoppføringer over dåp og vielser. Han skisserer altså en ganske betydelig befolkningsvekst mellom 1637 og 1685, og svakere vekst etterpå – stikk motsatt av Fossen. Nedrebøs tall tyder på at den sterke veksten i perioden 1637-1685 bunner i at folketallet tok seg opp igjen til nivået før de demografiske kriseårene. Ikke desto mindre er kontrasten mellom hans og Fossens tall slående.

---

²⁵⁹ Fossen, *Borgerskapets By*, side 498-500. Koppeskattmantallet omfatter 5391 personer.

²⁶⁰ Fossen, *Borgerskapets By*, side 505-507.

²⁶¹ Fossen, *Borgerskapets By*, side 500.

²⁶² Fossen, *Borgerskapets By*, side 492.

²⁶³ Fossen, *Borgerskapets By*, side 505-507.

²⁶⁴ Nedrebø, «Bergen», side 37 (tidlig 1600-tall), 41 (1685 og 1720), 45 (1640-tallet) og 47 (1637).

VII – Vurdering

Fossen konstaterer at det ikke var «utflytning, men tilflytning som var karakteristisk for den befolkningsmessige forbindelsen mellom Bergen og omverdenen» i hele perioden bindet hans omhandler.²⁶⁵ I utgangspunktet er dette helt rimelig å si. De aller fleste byer i tidligmoderne tid var avhengig av tilflytting for å holde folketallet oppe, også Bergen. I 1735 hadde byen om lag 12 000 innbyggere, og ifølge Fossen ville den hundre år senere bare hatt 3000-4000 innbyggere hvis den ikke hadde hatt «et betydelig innflytningsoverskudd».²⁶⁶ Bergen fikk ikke positiv naturlig tilvekst før etter 1815.²⁶⁷

Derimot nevner Fossen ingen ting om utvandring til Amsterdam eller Nederland. Dette kan muligens forklares med at han skrev verket i 1979, bare tre år etter at Oddleif Hodne dokumenterte at det dreide seg om en ganske betydelig utvandringssbølge, for bergensernes vedkommende hovedsakelig til Amsterdam og Middelburg i Zeeland. Noe bedre står det til hos Nedrebø: Han viser til Hodnes tall, og peker på at bergensere reiste ut både til Amsterdam og Amerika.²⁶⁸ Imidlertid tar heller ikke han høyde for noen stor utvandringssbølge fra Bergen i denne perioden. Jeg har ovenfor dokumentert 1489 utvandrede enkeltpersoner fra Bergen i perioden 1661-1720.²⁶⁹ Dette er større enn antallet dokumenterte utenlandske borgere i perioden 1661-1730, som er 990. Derfor er det tydelig at *i forholdet til utlandet* er det *utvandring* som veier tyngst, ikke innvandring.

I forholdet til resten av Norge, derimot, er det helt opplagt at det er *innflytting* som veier tyngst, og ikke utflytting. Strengt tatt kan noe annet ikke ha vært tilfellet i en periode der folketallet steg, i en by som hadde negativ naturlig tilvekst. Og mange av de som figurerer som «bergensere» i de nederlandske kildene hørte utvilsomt til disse innenlands innflytterne, som hovedsakelig kom fra landdistriktene i Bergen stift. Samtidig som det var demografisk underskudd i Bergen, hadde landdistriktene i stiftet et demografisk overskudd på 32 200 mennesker i perioden 1735-1800. Fossen går ut fra at de fleste endte i Bergen, men tar høyde for at noen dro «til andre byer og bygder i landet eller utvandret».²⁷⁰ Overskuddet var 15 150 i

---

²⁶⁵ Fossen, *Borgerskapets By*, side 762. Heller ikke Sverre Steen i *Bergen. Byen mellom fjellene* fra 1969 nevner utvandring med et ord.

²⁶⁶ Fossen, *Borgerskapets By*, side 765.

²⁶⁷ Egil Ertresvaag, *Et bysamfunn i utvikling: 1800-1920*, bind 3 av *Bergen bys historie*, side 137.

²⁶⁸ Nedrebø, «Bergen», side 56.

²⁶⁹ 385 kvinner (KUL) og 1104 menn (KUL samt V\KUL), det vil si 739 lagt sammen med 365.

²⁷⁰ Fossen, *Borgerskapets By*, side 765-766, samt tabell 3 på side 767. *Summa summarum* i tabellen gir forøvrig tallet 32 408, noe som forklarer spriket til de tallene jeg nevner etterpå, da disse er hentet fra tabellen. Fossen

perioden 1735-1769, og 17 258 i perioden 1769-1801, noe som henholdsvis gir ca. 446 og ca. 539 per år.²⁷¹ Det demografiske overskuddet i stiftet var neppe like høyt i perioden 1661-1720, ikke minst på grunn av Den store nordiske krigen. Dersom de brede lagene i Bergen hovedsakelig var rekruttert fra Bergen stift, må likevel overskuddet ha vært høyt nok til å bære ikke bare folkeveksten i byen, men også ei betydelig utvandring til Amsterdam.

Hvis Fossen har rett i den økonomiske forklaringa han gir på befolkningsutviklingen i Bergen 1645-1714, passer denne også godt til å forklare svingningene i utvandringa. Fra om lag 1680 sank antallet brudgommer og bruder fra Bergen, og omtrent på samme tid begynte folketallet i Bergen å øke mer. Jeg tolker dette som at de samme økonomiske faktorene som hindret folketallet i byen å vokse mer, også fikk folk fra Bergen til å utvandre. På samme måte mener jeg de bedre økonomiske forholdene fra 1690-tallet og framover er en viktig faktor i å forklare at færre utvandret fra Bergen, siden det ble større tilgang til arbeid hjemme. Etter 1709 er det dog naturlig å supplere denne forklaringa med å se på Den store nordiske krigen: Den store innrulleringen av sjøfolk la beslag på mange mannfolk som ellers ville ha utvandret i det som var økonomisk trange tider, bare i Bergen stift ble over ni tusen mann skrevet ut 1709-1719.²⁷²

Nedrebøs anslag gir et annet bilde. For det første gjør litt over tre tusen utvandrere et mindre utslag i en befolkning på rundt 16 000 enn i en på under 10 000. For det andre gir hans tall oss en sterk befolkningsvekst i perioden 1637-1685 – nettopp den perioden som så mest utvandring fra Bergen til Amsterdam. Tar vi imidlertid høyde for at folkeveksten fram mot 1685 var en bevegelse tilbake til nivået før de store pestepidemiene fram til 1637, framstår det som rimelig at denne veksten kan ha funnet sted sjøl om økonomien ikke var så god. Da kan også de samme økonomiske betingelsene ha forårsaket den større utvandringa før 1680.

VIII – Konklusjon

Jeg har i dette kapittelet anslått at over tre tusen mennesker utvandret fra Bergen og Bergen stift i perioden 1661-1720, hvorav nesten fire femtedeler var menn. Uansett om Bergen hadde 9000 eller 16 000 innbyggere på 1680-tallet, er dette betydelig. Ikke minst blir det tungtveiende med tanke på at de fleste utvandrerne var i tjueårene (se side 18). Mindre

---

baserer seg på John Herstads «Folkemengdens bevegelser i Bergen stift 1735-1820. Tall og fakta» i *Bergens Historiske Forenings Skrifter*, 69/70 (1970).

²⁷¹ Henholdsvis 15 150 delt på 34 år, og 17 258 delt på 32 år.

²⁷² Egil Øvrebø. *I kongens teneste: militær utskrivning frå Bergens stift under Store nordiske krig 1709-1719*.

dramatisk blir det når vi tenker på at mange av dem kom fra landdistriktene i Bergen stift, men det er fortsatt snakk om en betydelig utvandningsbølge.

Hovedproblemet vårt i å anslå det totale antallet utvandrere fra Bergen og de tilhørende landdistriktene er *at vi ikke har representative kilder for utvandringa*. Jeg har i dette kapittelet slått fast at dette gjelder både lysningsregistrene, kommunikantbøkene og skipssoldbøkene. De to førstnevnte sto for en viss sosial seleksjon, bare et «mer etablert» mindretall tok ut lysning eller gikk til nattverd. Sistnevnte kaster verdifullt lys over den mannlige utvandringa, men representerer bare ett segment av norske sjøfolk som tar hyre i Nederland, sannsynligvis det laveste segmentet. At vi mangler oversikt over hvor mange som tjente i Vestindiakompaniet, marinen og den «europiske» handelsflåten er og blir et problem. Når det gjelder den kvinnelige utvandringa, er mangelen på ytterligere kvantitative kilder desto mer prekær. Jeg håper likevel jeg har klart å danne et inntrykk av utvandringens struktur, ved å se de kildene vi har i sammenheng.

Kapittel 8 – Konklusjon

I kapittel 4 har jeg lenket lysningsregistrene og kommunikantbøkene, og kommet fram til at overlappet mellom disse to kildene er relativt lavt. Dessuten har jeg tydelig demonstrert hvilke forskjeller som er i atferd mellom kjønnene: Blant mennene er overvekta av brudgommer overfor kommunikanter tydelig. I kapittel 5 har jeg gått videre, og lenket ostindiakompaniets skipssoldbøker til de to andre kildene. Konklusjonen min av dette er at ganske få av asiafarerne var del av det norske innvandrersamfunnet i Amsterdam. De fleste av dem døde enten på havet eller i kompaniets tjeneste i Asia. Derfor kan de neppe kalles innvandrere til Amsterdam, men de må desidert regnes med når vi ser på utvandring fra Norge i perioden. De som reiste til Asia og ble der ute er svært vanskelig å oppdrive opplysninger om. De asiafarerne som giftet seg i Amsterdam, derimot, har vi *etter 1600-talls forhold* mulighet til å finne ut svært mye om.

I kapittel 6 har jeg ikke lyktes i å finne sikre holdepunkter for at bergensere i Amsterdam søkte til andre kirkelige retninger enn den lutherske. Like fullt er det påfallende at bare et knapt flertall av de bergenske innvandrerne på 1690-tallet viet seg luthersk, og at det bare var et mindretall som i tillegg ble kommunikanter. Jeg argumenterer for at det er relevant å se dette i lys av lutherdommens historie i Norge siden reformasjonen. At kirketukten var langt mindre nærværende i Nederland hører med i dette bildet. I kapittel 7 har jeg endelig etter omfattende utregninger anslått at over tre tusen mennesker utvandret fra Bergen og omegn i perioden 1661-1720, hvorav fire femtedeler var menn. Dette er ganske mange flere enn det vi har trodd til nå. For mennenes del må det dog merkes at dette er en god del lavere enn den sjøinnrulleringen som foregikk i samme periode.

Når det gjelder mennenes utvandring, regner jeg anslaget mitt for å være godt, mens jeg er temmelig sikker på at anslaget mitt for kvinnes del er noe for lavt. Like fullt er det helt åpenbart at det var flere menn enn kvinner som utvandret. Jeg har ikke anslått hvor mange som kan ha tilbakevandret fra Amsterdam til Bergen, og dette er den største svakheten ved anslagene mine. Her inviterer jeg til innspill fra mer erfarne demografiske historikere!

Jeg mener å ha demonstrert én ting tydeligere enn alt annet i denne oppgava, nemlig at *vi ikke har representative kilder* til utvandring fra Norge til Amsterdam. Både skipssoldbøkene, lysningsregistrene og kommunikantbøkene fanger alle sammen bare opp en mindre del av utvandringa, og er – i seg sjøl – ikke egnet til å danne et helhetlig bilde av denne. Dette er det

største problemet vi har i studiet av den største bevegelsen fra Norge til utlandet i tidlig nytid. Som første forsker har jeg gjort et større forsøk på å lenke skipssoldbøkene til de andre kildene. Dermed forener oppgava mi to perspektiver på norsk utvandring til Nederland som har vært atskilte til nå.

Jamt over slutter jeg meg til Sølvi Sogners tese om et norsk innvandrersamfunn i Amsterdam. Jeg har vist at bergenserne delte et fellesskap i yrke, bosted og ekteskap med hverandre og nordmenn for øvrig. Det faktum at de sannsynligvis delte de samme betingelsene med dansker og svensker, forandrer ikke på dette. Annerledes kan det være med de bergenske brudgommene som giftet seg med amsterdamkvinner, i den grad disse ikke var barn og barnebarn av skandinaviske innvandrere.

Det jeg har funnet ut om lav grad av kirkemedlemskap blant norske innvandrere problematiserer Sogners tese om fellesskap også i tro, men det strider *ikke* direkte imot henne. Jeg vil minne om at jeg ennå ikke har kunnet dokumentere et eksempel på en nordmann som ble viet kalvinistisk, gikk til nattverd kalvinistisk, eller døpte barna sine kalvinistisk.²⁷³

Det kan reises en del innvendinger mot det jeg mener å ha funnet ut i denne oppgava. For det første er jeg helt sikker på at mine lenkinger/lenkingsprosenter danner et riktig *inntrykk* av forholdet mellom kildene, og sammenlikninga med Sogners undersøkelser peker også i den retningen. Imidlertid er jeg også helt sikker på at ikke alle de enkelte lenkingene er korrekte: Mange steder har jeg lenket to like navn ut fra den forutsetningen at det ikke har vært noe som har tilsagt at det absolutt *ikke* var snakk om samme person. På bakgrunn av dette vil jeg hevde at mine anslag når det gjelder overlapp er bortimot maksimum. Hvis det riktige antall lenkinger er mindre, betyr det også at antallet utvandrere er større, fordi færre personer går igjen i flere enn en kilde. Dette antyder at mine anslag for antall utvandrere er minimumsanslag, sjøl om forskjellen neppe ville vært stor.

Når det gjelder disse anslagene, kan man også innvende at jeg ikke har kommet fram til solide nok anslag når det gjelder kvinneutvandring. Det er helt riktig. Framgangsmåten min har en ganske kraftig slagside i retning mennene, ikke minst fordi skipssoldbøkene, den ene av kildene, så å si utelukkende omfatter menn. Det finnes ikke tilsvarende kilder som fanger opp *et stort antall* kvinner som hverken giftet seg eller gikk til nattverd. Det er likevel mulig at en

---

²⁷³ Jelle van Lottum og Sølvi Sogner har derimot et eksempel på et norsk par som først viet seg kalvinistisk, for så å døpe barna sine i den lutherske kirka. For hele historien, se van Lottum og Sogner, «Magnus og Barbara. Mikrohistorie i Nordsjøregionen på 1600-tallet», i *Historisk tidskrift*, bind 85, 3/2006.

gjennomgang av rettsbøker i Amsterdam kunne dannet et mer fullstendig inntrykk, trass i at straffeforfulgte innvandrere ikke nødvendigvis er representative for innvandrere som helhet.

Dessuten har jeg ikke reist problemstillinga om tilbakevandring. Hvor mange av de over tre tusen bergenske utvandrene som reiste hjem igjen i perioden 1661-1720 forblir ukjent. En grundigere undersøkelse av tilbakevandring fra Amsterdam til Bergen og Vestlandet kan med fordel utføres. Det er sannsynlig at bruk av norske demografiske kilder kunne vært til hjelp her, trass i at å lete etter tilbakevandrere i manntall og kirkebøker kan være verre enn å lete etter nåler i en høystakk!

I tillegg er det ei svakhet ved dette arbeidet at jeg ikke har sett ordentlig på Kariin Sundsbaks doktorgradsavhandling *Life-experiences, social mobility and integration: the migration of Norwegian women to Amsterdam and Hoorn, 1600-1750*. Jeg tror ikke et dypere kjennskap til hennes avhandling ville forandret noe grunnleggende ved arbeidet mitt, men det kunne tilføyd verdifulle perspektiver som kunne hevet arbeidet mitt enda mer.

Trass i svakhetene jeg har nevnt overfor, er jeg fornøyd med det jeg har utført. Jeg håper også at jeg ikke har arbeidet med dette materialet for siste gang. To muligheter utpeker seg som særlig fruktbare. For det første ser jeg at en familierekonstitusjon over en større eller mindre periode kunne gitt flere og bedre svar enn det jeg her har klart å komme til. Å systematisk gå gjennom og lenke opplysninger fra kommunikantbøker, dåpsbøker, vielsesbøker og begravellesbøker innen den lutherske kirka i Amsterdam er et enormt arbeid. Det ville imidlertid dannet et nyansert bilde av det lutherske samfunnet mange av de norske innvandrerne var del av. Ikke minst ville vi fått langt fyldigere opplysninger om hvor vanlig det var for norske menn å gifte seg med døtre av norske innvandrere, slik som i eksemplene vi så i kapittel 6.

En annen fruktbar mulighet er en grundigere studie av norske ostindiafarere som forsørger hustrua si via månedsbrev. Som nevnt tidligere i oppgava, er det her snakk om to personnavn som må stemme overens for at man skal ha lenking mellom skipssoldbøkene og lysningsregistrene. Dette forholdet gjør disse lenkingene til de aller sikreste jeg har gjort i denne oppgava, og det gjør det *forholdsvis* enkelt å kartlegge enkeltpersoners livsløp. Derfor mener jeg at disse asiafarerne er ei svært verdifull gruppe å studere videre.

Det å skrive ei masteroppgave er en dannelsesreise. Da jeg først satte i gang med arbeidet, ønsket jeg å endevende alle kilder og finne ut alt. Jeg hadde av den grunn i utgangspunktet heller ikke avgrenset meg til å studere utvandring fra Bergen. Nå, etter tre års jamt arbeid, er jeg svært glad for at jeg gjorde nettopp dét. Når siste ord er sagt, sitter jeg igjen med erfaring om hvor mye arbeid det er å drive historisk demografi, og en sunn respekt for materialet og hvor vanskelig det kan være å arbeide med det. Ikke minst står jeg bedre rustet til neste gang jeg begir meg ut på et slikt prosjekt!

Kildeliste

Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam

Archief van de Burgerlijke Stand: doop-, trouw- en begraafboeken van Amsterdam (retroacta van de Burgerlijke Stand, arkivnummer 5001):

- Doop- en geboorteregisters 1.1, Protestantse kerken: Evangelische Lutherse Gemeente, inventarnummer 162 (1678) og 166 (1682).
- Huwelijksregisters 2.1, Huwelijksintekening van de Kerk: inventarnummer 401-660 (perioden 1661-1720 omfattes av 481-558).
- Huwelijksregisters 2.2, Huwelijksintekening van de Puy: inventarnummer 661-761 (perioden 1661-1720 omfattes av 684-712).
- Database fra Sølvi Sogner: Lysninger som omfatter nordmenn fra de Kerk har fått ID-numrene 3-6587, mens de fra de Puy har fått ID-numrene 6587-11720.

Archief van de Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam; Kerkenraad en Ouderlingen, arkivnummer 213:

- Archief van de Kerkeraad 1588-1951 1.2.2.3, Huwelijk: Huwelijksregister, inventarnummer 492-502 (perioden 1691 omfattes av inventarnummer 492 og 495)
- Archief van de Kerkeraad 1588-1951 1.2.2.4, Lidmaten: 'Communicantenregister', ook 'ledematenboek' en 'gemeenteboek', inventarnummer 508-725 (perioden 1663-1720 omfattes av 508-563)

Nationaal Archief, Den Haag

Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), tilgangsnummer 1.04.02:

- Deel I/I.2.b.4, Scheepssoldijboeken: Scheepssoldijboeken van de opvarenden van voor de kamer Amsterdam uitgelopen schepen, inventarnummer 5269-6842. (perioden 1661-1720 omfattes av 5284-5760)

Database over alle oppføringer i skipssoldbøkene: <http://vocopvarenden.nationaalarchief.nl/>

Historici.nl

Database over alle VOCs skipsreiser 1602-1800:

<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DAS>

Annet

Sollieds avskrifter av skifteprotokoller for Bergen, side 1248-1249. Digitalt tilgjengelige på digitalarkivet.no

1701-manntallet for Jølster. Digitalt tilgjengelig på digitalarkivet.no

Sekundærlitteratur

Arne Bugge Amundsen og Henning Laugerud. *Norsk fritenkerhistorie 1500-1850*. Humanist forlag, Oslo, 2001.

Terje Bratberg. «Jens Bjelke», artikkel i *NBL2*, digitalt tilgjengelig på snl.no.

Bruijn, Gaastra og Schöffer. *Dutch Asiatic Shipping in the 17th and 18th Centuries*. Den Haag, 1979-1987.

Ludvig Daae. *Nordmænds Udvandringer til Holland og England i nyere Tid. et Bidrag til vor Søfarts Historie*. Cammermeyer, Christiania, 1880.

Ståle Dyrvik. *Historisk demografi: ei innføring i metodane*. Universitetsforlaget, Bergen, 1983.

Egil Ertresvaag. *Et bysamfunn i utvikling: 1800-1920*, bind 3 av *Bergen bys historie*. Universitetsforlaget, Bergen, 1982.

John O. Evjen. *Scandinavian Immigrants in New York, 1630-1674: with appendices on Scandinavians in Mexico and South America, 1532-1640, Scandinavians in Canada, 1619-1620, some Scandinavians in New York in the eighteenth century, German immigrants in New York, 1630-1674*. K.C. Holter, Minneapolis, Minn., 1916.

Anders Bjarne Fossen. *Borgerskapets by: 1536-1800*, bind 2 av *Bergen bys historie*. Universitetsforlaget, Bergen, 1979.

Peder Claussøn Friis. *Samlede Skrifter*. udgivne for den norske historiske Forening af Gustav Storm. A. W. Brøgger, Kristiania, 1881.

Oddleif Hodne. *Fra Agder til Amsterdam: en studie av norsk emigrasjon til Nederland i tiden ca. 1625-1800*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 1976.

Jonathan Israel. *The Dutch Republic: its rise, greatness and fall, 1477-1806*. Clarendon Press, Oxford, 1998.

Aslak Kittelsen. «Amsterdam som innvanderby på 1600-tallet». I *Fortid 2/2012, Fra krønike til disputas*. Universitetet i Oslo, Oslo, 2012.

Aslak Kittelsen. «Makt og politikk i hollendertida: Nederland og Skandinavia på 1600-tallet». I *Fortid* 2/2013, *Det glemte århundret*. Universitetet i Oslo, Oslo, 2013.

Gunnar Knutsen. «En norsk sjømann i Den spanske inkvisisjonen». I *Norsk teologisk tidsskrift* 2/2010. Universitetsforlaget, Oslo, 2010.

Erika Kuijpers. *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam*. Verloren, Hilversum, 2005.

Erika Kuijpers, «Poor, Illiterate and Superstitious? Social and cultural characteristics of the «Noordse Natie», in the Amsterdam lutheran church in the seventeenth century». I L. Sicking, H. de Bles en E. des Bouvries (red.). *Dutch light in the «Norwegian Night». Maritime relations and migration across the North Sea in early modern times*. Verloren, Hilversum, 2004.

Oddleif Lian. *Tilbakegang og stillstand i et kystdistrikt på Agder: befolkningsutviklingen i Lyngdal 1665-1800*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen, 1991.

Jelle van Lottum og Sølvi Sogner. «Magnus og Barbara. Mikrohistorie i Nordsjø-regionen på 1600-tallet». I *Historisk tidsskrift*, bind 85, 3/2006. Universitetsforlaget, Oslo, 2006.

Margit Løyland. «Salig på jorda eller i himmelen?». I Anne Tone Aanby (red.). *Egdene og de ti bud: mentalitetshistorisk tilnærming til moral og rettsfølelse ca. 1600-2000*. Seminarrapport Agderseminaret 2007, Forskernettverk Agder, Kristiansand, 2008.

Margit Løyland. *Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli*, bind 4. Oslo, 2006.

Yngve Nedrebø. «Bergen - frå Skandinavias største by til strilane sin hovudstad: om folketalsutvikling og flytting 1600 – 1900». I *Frå Fjon til Fusa: årbok for Nord- og Midhordland sogelag* 43/44(1990/91).

Else-Britt Nilsen. «Hans Mortenssøn Rygh», artikkel i *NBL2*, digitalt tilgjengelig på snl.no.

Jorunn Olsen. *Nordmenn i hollandsk tjeneste 1600-1800: med hovedvekt på dem som gikk i tjeneste for det Vereingde [i.e. Verenigde] Oostindische Compagnie*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen, 1999.

Kenneth Pomeranz og Steven Topik. *The world that trade created: society, culture, and the world economy, 1400-the present*. M.E. Sharpe, Armonk (N.Y.), 2012.

Øystein Rian. *Vestfolds historie: grevskapstiden 1671-1821*. Vestfold fylkeskommune, Tønsberg, 1980.

Sølvi Sogner, *Krig og Fred*, bind 6 av *Aschehougs norgeshistorie*. Aschehoug, Oslo, 1996.

Sølvi Sogner. *Ung i Europa. Norsk ungdom over Nordsjøen til Nederland i tidlig nytid*. Universitetsforlaget, Oslo, 1994.

Sølvi Sogner. «Og skuta lå i Amsterdam...» *Et glemt norsk innvandrersamfunn i Amsterdam 1621-1720*. Aschehoug, Oslo, 2012.

Kariin Sundsback. *Life-experiences, social mobility and integration: the migration of Norwegian women to Amsterdam and Hoorn, 1600-1750*. European University Institute, Firenze, 2010.

Egil Øvrebø. *I kongens teneste: militær utskrivning frå Bergens stift under Store nordiske krig 1709-1719*.

Sindre W. Aarsbog. *Med Mars og Merkur: en analyse av norsk deltakelse i VOC basert på skipssoldbøker 1633-1794*. Hovedoppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, 2003.

Vedlegg til kapittel 3

1. VOC-oppføringer om norske sjøfolk 1661-1720

Herkomststed	Ikke månedsbrev	Månedsbrev	Uvisst/utydelig	Totalt
Trondheim	164	23	3	190
Romsdal	1	1		2
Bergen	403	100	7	510
Kopervik	25	10	1	36
Stavanger	105	28	2	135
Egersund	7	1		8
Listalålandet	27	15	1	43
Vester-Risør	71	45	1	117
Mandal	8			8
Oksefjorden	4		1	5
Flekkerøy	24	20	2	46
Kristiansand	91	18	1	110
Mærdø	12	7		19
Arendal	32	7		39
Risør	17	1		18
Brevik		1		1
Langesund	32	4		36
Skien	26	2		28
Larvik	51	13	1	65
Tønsberg	17	9		26
Hølmestrand	3	1		4
Drammen	40	9		49
Kongsberg	2	1		3
Kristiania	146	21	3	170
Moss	8	5		13
Fredrikstad	99	17	2	118
Fredrikshall	27	2		29
Svinesund	6	2		8
Norge	7			7
Norden	(133)	(27)	(2)	(162)
Totalt	1455 (1588)	363 (390)	25 (27)	1843 (2005)

2. Bosted for bruder – absolutte tall

Tiår	Lastage	Oostelijke Eilanden	Andre	Ukjent	Totalt
1661-1670	39	24	19	7	89
1671-1680	24	14	11	4	53
1681-1690	12	12	8	1	33
1691-1700	11	17	9	3	40
1701-1710	9	13	3	1	26
1711-1720	9	12	2	1	24
1661-1720	104	92	52	17	265

Denne tabellen og alle nedover er basert på oppføringer, og enker/enkemenn forekommer altså flere ganger.

3. Bosted for bruder – relative tall sted (i prosent)

Tiår	Lastage	Oostelijke Eilanden	Andre	Ukjent	Totalt
1661-1670	43,82 %	26,97 %	21,35 %	7,87 %	100,01 %
1671-1680	45,28 %	26,41 %	20,75 %	7,55 %	99,99 %
1681-1690	36,36 %	36,36 %	24,24 %	3,03 %	99,99 %
1691-1700	27,5 %	42,5 %	22,5 %	7,5 %	100 %
1701-1710	34,61 %	50 %	11,54 %	3,85 %	100 %
1711-1720	37,5 %	50 %	8,33 %	4,17 %	100 %
1661-1720	39,25 %	34,72 %	19,62 %	6,42 %	100,01 %

4. Bosted for brudgommer – absolutte tall

Tiår	Lastage	Oostelijke Eilanden	Andre	Ukjent	Totalt
1661-1670	56	45	28	10	139
1671-1680	47	48	25	6	126
1681-1690	42	30	22	3	97
1691-1700	42	31	18	4	95
1701-1710	27	28	17	6	78
1711-1720	27	32	10	2	71
1661-1720	241	214	120	31	606

5. Bosted for brudgommer – relative tall sted (i prosent)

Tiår	Lastage	Oostelijke Eilanden	Andre	Ukjent	Totalt
1661-1670	40,29 %	32,37 %	20,14 %	7,19 %	99,99 %
1671-1680	37,3 %	38,1 %	19,84 %	4,76 %	100 %
1681-1690	43,3 %	30,93 %	22,68 %	3,09 %	100 %
1691-1700	44,21 %	32,63 %	18,95 %	4,21 %	100 %
1701-1710	34,62 %	35,9 %	21,79 %	7,69 %	100 %
1711-1720	38,03 %	45,07 %	14,08 %	2,82 %	100 %
1661-1720	39,77 %	35,31 %	19,8 %	5,12 %	100 %

6. Yrker for brudgommene per tiår – absolutte tall

Tiår	Sjøfolk	Andre	Intet yrke	Totalt
1661-1670	124	15		139
1671-1680	112	12	2	126
1681-1690	84	10	3	97
1691-1700	89	3	3	95
1701-1710	73	5		78
1711-1714	30	4	1	35
1661-1714	512	49	9	570

Det offentlige sluttet å registrere brudgommenes yrker i 1715, og tabellen går derfor fram til og med 1714.

7. Yrker for brudgommene per tiår – relative tall

Tiår	Sjøfolk	Andre	Intet yrke	Totalt
1661-1670	89,21 %	10,79 %		100 %
1671-1680	88,89 %	9,52 %	1,59 %	100 %
1681-1690	86,6 %	10,31 %	3,09 %	100 %
1691-1700	93,68 %	3,16 %	3,16 %	100 %
1701-1710	93,59 %	6,41 %		100 %
1711-1714	85,71 %	11,43 %	2,86 %	100 %
1661-1714	89,82 %	8,6 %	1,58 %	100 %

Vedlegg til kapittel 4

1. Bruder og kvinnelige kommunikanter 1661-1720.

Tiår	Antall komm.	Antall oppl.	Antall bruder*	Antall oppl.
1661-1670	40	19	88	17
1671-1680	51	17	51	17
1681-1690	44	13	31	12
1691-1700	24	13	40	17
1701-1710	27*	11	25	8
1711-1720	22	8	23	10
1661-1720	208	81	258	81

* 27 personer, 28 oppføringer

* Enker: 1, 2, 2, 0, 1, 1, til sammen 7.

2. Nuptialitet blant kvinnelige kommunikanter 1663-1720.

Tiår	Antall komm.	Antall oppl.	Nuptialitet
1663-1670	40	19	47,5 %
1671-1680	51	17	33,3 %
1681-1690	44	13	29,5 %
1691-1700	24	13	54,2 %
1701-1710	27*	11	40,7 %
1711-1720	22	8	36,4 %
1663-1720	208	81	38,9 %

* 27 personer, 28 oppføringer

3. Kirkemedlemskap blant bruder 1661-1720.

Tiår	Antall bruder	Antall oppl.	Kirkemedlemskap
1661-1670	88	17	19,3 %
1671-1680	51	17	33,3 %
1681-1690	31	12	38,7 %
1691-1700	40	17	42,5 %
1701-1710	25	8	32 %
1711-1720	23	10	43,5 %
1661-1720	258	81	31,4 %

4. Brudgommer og mannlige kommunikanter 1661-1720.

Tiår	Antall komm.	Antall oppl.	Antall brudg.*	Antall oppl.
1661-1670	41	26	139	27
1671-1680	74*	37	125	38
1681-1690	72*	36	95	37
1691-1700	50	24	92	23
1701-1710	33	22	77	21
1711-1720	28	10	68	9
1661-1720	298	155	596	155

* 76 oppføringer, 74 personer

* 73 oppføringer, 72 personer

* Enkemenn: 0, 1, 1, 3, 0, 3, til sammen 8; dobbeltreg. i 1688 og 1701

5. Nuptialitet blant mannlige kommunikanter 1663-1720.

Tiår	Antall komm.	Antall oppl.	Nuptialitet
1663-1670	41	26	63,4 %
1671-1680	75*	37	49,3 %
1681-1690	71*	36	50,7 %
1691-1700	50	24	48 %
1701-1710	33	22	66,7 %
1711-1720	28	10	35,7 %
1663-1720	298	155	52 %

* 76 oppføringer, 75 personer

* 73 oppføringer, 71 personer

6. Kirkemedlemskap blant brudgommer 1661-1720.

Tiår	Antall brudg.	Antall oppl.	Kirkemedlemskap
1661-1670	139	27	19,4 %
1671-1680	125	38	30,4 %
1681-1690	95	37	38,9 %
1691-1700	92	23	25 %
1701-1710	77	21	27,3 %
1711-1720	68	9	13,2 %
1661-1720	596	155	26 %

7. Rekkefølge kommunikant og lysning – kvinner 1661-1720.

	Først K	Først L	Totalt
1661-1670	10	11	21
1671-1680	14	3	17
1681-1690	8	3	11
1691-1700	11	5	16
1701-1710	7	2	9
1711-1720	3	4	7
1661-1720	53	28	81
1671-1720	43	17	60

8. Verdier for periodene 1661-1720 og 1671-1720.

Symbol	K	L	$K \cap L$	$K \setminus L$	$L \setminus K$	$K \cup L$
1661-1720 (kvinner)	208	258	81	127	177	385
1671-1720 (kvinner)	168	170	60	108	110	278
1661-1720 (menn)	298	596	155	143	441	739
1671-1720 (menn)	257	457	118	139	339	596

Verdier for periodene 1661-1720 og 1671-1720.

Vedlegg til kapittel 5

1. Mannlige bergensere i alle kilder:

Tiår	Antall VOC	Antall komm.	Antall brudg.*
1661-1670	10	41	139
1671-1680	30	74*	125
1681-1690	96	72*	95
1691-1700	146	50	92
1701-1710	100	33	77
1711-1720	128	28	68
1661-1720	510	298	596
1681-1720	470	183	332

Merk: de fleste av oppføringene fra perioden 1671-1680 er fra året 1680. Se ellers merknader til vedlegg til forrige kapittel.

Tabellen viser fordeling over tid i de tre kildegruppene. Det framgår tydelig at kildematerialet i VOC er svært tynt før 1680. Tabellen viser oppføringer blant sjøfarene, ikke personer, men tar hensyn til dobbeltregistreringene blant brudgommer og kommunikanter.

2. Endelikt

	Månedsbrev		Ikke månedsbrev	Totalt
	Hustru	Andre		
Døde	32	24	192	248
Tilbake	12	8	120	140
Ukjent	8	3	37	48
Andre		1	6	7
Totalt	52	36	355	443

Andre = gestraft, vermoord, weggelopen, gelicht, vrijburger

3. Personer med og uten månedsbrev

	Med månedsbrev	Uten månedsbrev	Totalt
Lenking	31	47	78
Ikke lenking	57	308	365
Totalt	88	355	443

Bak kategorien «uten månedsbrev» skjuler det seg sju oppføringer der det er utydelig hvorvidt det er månedsbrev eller ikke. Disse har jeg regnet til «uten månedsbrev», og samtlige har jeg lagt til kategorien «ikke lenking».

4. Personer med månedsbrev

	Hustru	Annen	Ikke oppført	Totalt
Kommunikant	1	1	-	2
Lysning	22	1	-	23
Begge	6	-	-	6
Ingen	23	33	1	57
Totalt	52	35	1	88

5. Personer uten månedsbrev

	Antall
Kommunikant	10
Lysning	25
Begge	12
Ingen	308
Totalt	355

6. Personer med månedsbrev med hustru

	Omkom	Vendte tilbake	Uvisst	Totalt
Lysning	15	6	1	22
Kommunikant	-	-	1	1
Begge	3	1	2	6
Ingen	14	5	4	23
Totalt	32	12	8	52

Vedlegg til kapittel 6

Lysninger og lutherske vielser 1691-1700 – kvinner:

1. Hovedtabell (se også kapittel 6)

	Kommunikant		Ikke kommunikant		Til sammen	
	Totalt	Luthersk	Totalt	Luthersk	Totalt	Luthersk
Kirka	4	0	7	0	11	0
Rådhuset	13	11	16	11	29	22
Til sammen	17	11	23	11	40	22

2. Uten komm. eller ei

	Luthersk	Ikke luthersk	Totalt
Kirka	0	11	11
Rådhuset	22	7	29
Til sammen	22	18	40

3. Luthersk viede vs. lutherske kommunikanter

	Kommunikanter	Ikke kommunikanter	Totalt
Kirka	0	0	0
Rådhuset	11	11	22
Til sammen	11	11	22

4. Ikke-luthersk viede vs. lutherske kommunikanter

	Kommunikanter	Ikke kommunikanter	Totalt
Kirka	4	7	11
Rådhuset	2	5	7
Til sammen	6	12	18

5. Bergenskvinneres ektefolk etter hvor de var viet

Ektemannens herkomststed	Lysning i kirka		Lysning i rådhuset		Totalt
	Luthersk	Ikke luthersk	Luthersk	Ikke luthersk	
Bergen	0	1	9	1	11
Norge	0	0	5	1	6
Sverige	0	0	3	2	5
Danmark	0	1	2	0	3
Amsterdam	0	3	0	0	3
Nederland	0	2	0	0	2
Tyskland	0	2	2	3	7
Andre	0	0	0	0	0
Ukjent	0	2	1	0	3
Totalt	0	11	22	7	40

6. Samme, med antall kommunikanter i parentes

Ektemannens herkomststed	Lysning i kirka		Lysning i rådhuset		Totalt
	Luthersk	Ikke luthersk	Luthersk	Ikke luthersk	
Bergen	0	1	9 (5)	1 (1)	11 (6)
Norge	0	0	5 (3)	1	6 (3)
Sverige	0	0	3 (2)	2 (1)	5 (3)
Danmark	0	1	2	0	3
Amsterdam	0	3 (2)	0	0	3 (2)
Nederland	0	2	0	0	2
Tyskland	0	2	2 (1)	3	7 (1)
Andre	0	0	0	0	0
Ukjent	0	2 (2)	1	0	3 (2)
Totalt	0	11 (4)	22 (11)	7 (2)	40 (17)

Lysninger og lutherske vielser 1691-1700 – menn:

7. Hovedtabell (se også kapittel 6)

	Kommunikant		Ikke kommunikant		Til sammen	
	Totalt	Luthersk	Totalt	Luthersk	Totalt	Luthersk
Kirka	8	0	26	1	34	1
Rådhuset	17	15	43	39	60	54
Til sammen	25	15	69	40	94	55

8. Uten komm. eller ei

	Luthersk	Ikke luthersk	Totalt
Kirka	1	33	34
Rådhuset	54	6	60
Til sammen	55	39	94

9. Luthersk viede vs. lutherske kommunikanter

	Kommunikanter	Ikke kommunikanter	Totalt
Kirka	0	1	1
Rådhuset	15	39	54
Til sammen	15	40	55

10. Ikke-luthersk viede vs. lutherske kommunikanter

	Kommunikanter	Ikke kommunikanter	Totalt
Kirka	8	25	33
Rådhuset	2	4	6
Til sammen	10	29	39

11. Bergensmenns ektefolk etter hvor de var viet

Hustruas herkomststed	Lysning i kirka		Lysning i rådhuset		Totalt
	Luthersk	Ikke luthersk	Luthersk	Ikke luthersk	
Bergen	0	1	9	0	10
Norge	0	0	20	0	20
Sverige	0	0	4	1	5
Danmark	0	0	4	2	6
Amsterdam	1	12	15	1	29
Nederland	0	11	1	2	14
Tyskland	0	2	1	0	3
Andre	0	3	0	0	3
Ukjent	0	4	0	0	4
Totalt	1	33	54	6	94

12. Samme, med antall kommunikanter i parentes

Hustruas herkomststed	Lysning i kirka		Lysning i rådhuset		Totalt
	Luthersk	Ikke luthersk	Luthersk	Ikke luthersk	
Bergen	0	1	9 (1)	0	10 (1)
Norge	0	0	20 (10)	0	20 (10)
Sverige	0	0	4	1	5
Danmark	0	0	4 (1)	2 (1)	6 (2)
Amsterdam	1	12 (3)	15 (3)	1 (1)	29 (7)
Nederland	0	11 (3)	1	2	14 (3)
Tyskland	0	2	1	0	3
Andre	0	3	0	0	3
Ukjent	0	4 (2)	0	0	4 (2)
Totalt	1	33 (8)	54 (15)	6 (2)	94 (25)

Lysninger 1691-1700 – mine tall og Hodnes tall

Tallene er hentet fra tabell 24 og tabell 26 på henholdsvis side 87 og side 91 i Hodne, *Fra Agder til Amsterdam*. Hodne talte Slesvig-Holsten for seg, i motsetning til meg, men talte derimot Sverige og Danmark sammen. I tabell 24 regner han Amsterdam sammen med resten av Nederland, mens han i tabell 26 differensierer, og det er derfra jeg har de detaljerte tallene angående dette. Hodne opererer heller ikke med noen «ukjent» kategori, og fant derfor antakelig flere herkomststeder enn det jeg har gjort. Det forklarer i så fall en del av de mindre forskjellene våre tall imellom.

13. Kvinnene

Ektemannens herkomststed	Meg	Hodne
Bergen	11	11
Norge	6	5
Sverige	5	
Danmark	3	
Norden totalt	8	8
Amsterdam	3	
Nederland mua. Amsterdam	2	
Nederland	5	6
Slesvig-Holsten (SH)		3
Tyskland mua. SH		6
Tyskland	7	9
Andre/ukjent	3	
Totalt	40	39

14. Mennene

Hustruas herkomststed	Meg	Hodne
Bergen	10	11
Norge	20	19
Sverige	5	
Danmark	6	
Norden totalt	11	11
Amsterdam	29	
Nederland mua. Amsterdam	14	
Nederland	43	48
Slesvig-Holsten (SH)		4
Tyskland mua. SH		2
Tyskland	3	6
Andre/ukjent	7	1
Totalt	94	96